

TÜRKİYE'DE TARİKATLAR

TARİH VE KÜLTÜR

editör

Semih Ceyhan

Bu eser
İSAM'ın İkinci Klasik Dönem Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

İSAM Yayınları 162
İlmî Araştırmalar Dizisi 69

TÜRKİYE'DE TARİKATLAR
Tarih ve Kültür

editör
Semih Ceyhan

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulunun 21.10.2011 tarih
ve 2011/19 sayılı kararıyla basılmıştır.

© Her hakkı mahfuzdur.

Birinci Basım: Ocak 2015

ISBN 978-605-4829-19-4

İSAM Yayıncılık Sosyal Hizmetler San. ve Tic.Ltd.Şti.
İcadiye Bağlarbaşı Cad. No. 40 34662 Üsküdar/İstanbul
Tel: (0216) 474 08 50 Faks: (0216) 474 08 74
www.isam.com.tr bilgi@isam.com.tr
Sertifika No. 15734

Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No. 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat 2, 34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Ceyhan, Semih (ed.)
Türkiye'de tarikatlar: tarih ve kültür / Semih Ceyhan (ed.). - İstanbul : İSAM
Yayınları, 2015.
1052 s. ; res. ; 24 cm. - (İSAM Yayınları ; 162. İlmî Araştırmalar Dizisi ; 69)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-4829-19-4

10

BEKTAŞIYYE

Ahmet Yaşar Ocak

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Bektaşîyye, İslâm medeniyeti tarihinde XI. yüzyıldan itibaren görünmeye başlayan bütün diğer tarikatlar gibi bir tarikattır. Gelecekte “turuk-ı aliyye” (yüce tarikatlar) tabir edilen on iki büyük tarikat arasında kabul edilir. İlk önce Anadolu’da XIII. yüzyılda yaşamış Hacı Bektâş-ı Velî’nin (ö. 669/1271[?]) etrafında teşekkül eden bir kült olarak görünür. Çok iyi bilindiği gibi Hacı Bektâş-ı Velî tarikatın kurucusu değildir, ama pîri kabul edilir.

Bektaşîyye, XV. yüzyılın başlarında Osmanlı Sultanı II. Bayezid’in teşebbüsüyle Dimetoka’dan getirilen Balım Sultan’ın önderliğinde söz konusu kültü merkeze alarak resmen kurulmuş Sünnî olmayan bir tarikat olarak kısaca tanımlanabilir. XV. yüzyıl sonlarında yazıya geçirildiği genellikle kabul edilen, tarikatın temel metni mahiyetindeki *Velâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Velî*’nin yansıttığı tasavvuf ortamına bakılacak olursa, Bektaşîliğin Kalenderîlik içinde ve onun *çehâr darb* (*çârdarb*) ve *mücerretlik* gibi bazı erkânını devralarak kurulduğu söylenebilir.

Yeniçeri Ocağı’nın kuruluşundaki rolü dolayısıyla Osmanlı Devleti içinde -II. Mahmud dönemi hariç- nüfuzunu koruyan Bektaşîyye, gerek muhtelif kökenlerden gelen farklı inanç ve telakkileri birleştiren bağdaştırmacı yapısı, gerekse devletin XVI. yüzyıldan itibaren resmen tanıdığı ve desteklediği “Sünnî olmayan” tek tarikat olarak Osmanlı tasavvuf tarihinde istisnâî bir yer işgal eder. Bu

özelliği sebebiyle Batı'da ve Türkiye'de en ilgi çeken ve en çok araştırılan tarikatlardan biri olmuştur.

Georg Jacob'un *Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-Ordens der Bektaschis* (Berlin 1908) ve *Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis zu Verwandten Erscheinungen* (München 1909) adlı kitapları ve Clément Huart'ın "Les Derviches Bektachis" (*Revue du monde musulman*, IX, 1909, s. 235-246) adındaki makalesiyle Avrupa şarkiyat âleminde tanınmaya başlayan bu tarikat, Türkiye dinî, sosyal ve kültürel tarihinde daha uzun müddet yerini koruyacağı benzemektedir. Zira kuruluşundaki sosyal ve dinî âmiller, bünyesindeki inanç unsurlarının menşe ve mahiyetleri, gelişme safhaları, tarih boyunca oynadığı roller, sosyal ve iktisadî yapısı, kültür hayatındaki yeri, edebiyatı, sanatı ve nihayet günümüzdeki durumu gibi meseleler son yıllardaki bilimsel çalışmalara rağmen henüz bütün boyutlarıyla bir Bektaşîyye tarihi çerçevesinde ortaya konulabilmiş değildir. Takdir edileceği gibi bu, diğer tarikatlar için de geçerli olan çok zor bir iştir. Ayrıca Bektaşîliğe dair Türkiye'deki ideolojik yayınların, konuyu iyice karmaşık hale getiren bir bilgi kirliliğine yol açtığını da vurgulamakta yarar vardır.

Bektaşîliğin mahiyetini, yapısını ve tarihî inkişafını doğru anlayabilmek için, önce Hacı Bektâş-ı Velî'yi ve etrafında teşekkül eden kültür tanımak ve adını alan tarikatla bağlantısının mahiyetini ortaya koymak gerekir. Bu ise tam anlamıyla hâlâ önemini koruyan bir tarih sorunsalıdır; çünkü ona dair zamanından kalan ne bir belge, ne de bir tarih kaynağı vardır.¹

Hacı Bektâş-ı Velî: Hayatı ve Çevresi

Hacı Bektâş-ı Velî, XIII. yüzyıl Anadolu'sunun birçok meşreptaşı arasında ismi bugüne kadar yaşayabilen, sadece bir tarikatın pîri olarak değil, bir İslâm yorumunun, bunu yansıtan bir zihniyet dünyasının ve etrafında gelişen bir kültürün öznesi olarak algılanmış ve yüzyıllardır Alevî-Bektaşî toplumlarınca ve -onlar kadar olmamakla beraber- Sünnî toplumlarca da benimsenmiş olan nâdir süfilerinden biridir.

•••••

1 Bu makalenin hazırlanmasında şu yazılarımızdan da yararlanılmıştır: Ocak, "Hacı Bektâş-ı Velî", s. 455; a.mlf., "Bektaşîlik", s. 373; a.mlf., "Hacı Bektâş-ı Velî'nin Tasavvufî Kimliğine Yeniden Bakış", s. 49-55; a.mlf., "Hacı Bektâş-ı Velî: Kaynaklar", s. 45-52.

Bugüne kadar onun hakkında çok şey yazıldı. Bazan birbirine zıt yorumlar yapıldı, kimine göre Sünnî bir mutasavvıf oldu, kimine göre Sünnilik dışı bir İslâm anlayışının temsilcisi, kimine göre haksızlıklara karşı direnen “emekçi, hakça paylaşımcı” bir halk lideri telakki edildi. Ama bütün bunların ötesinde Hacı Bektâş-ı Velî yüzlerce yıldan beridir Bektaşîler’in ve Alevîler’in inanç dünyalarında, toplumsal hayat ve kültürlerinde Hz. Ali’den sonraki en temel şahsiyet olarak yerini korumaya devam etti. Kültürler arası ilişkilerin ve iletişimin hızla geliştiği zamanımızda Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektaşîyye artık İran, Irak ve Suriye’deki Sünnî olmayan çevrelerde de eskisine nispetle en az Türkiye’deki kadar yakından tanınmaya başlamıştır.

Hacı Bektâş-ı Velî’nin asıl adı Bektaş olup muhtemelen ölmünden sonra Hacı Bektâş-ı Velî diye şöhret bulduğunu düşünüyoruz. XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu’sunda Baba İlyâs-ı Horasânî’nin çevresiyle bağlantılı olduğu halde, devrinin kaynaklarında hemen hiçbir iz bırakmaması, ciddi bir sorunsaldır. Bu durum, genellikle sanılanın aksine, yaşadığı dönemde yaygın bir şöhrete sahip olmadığı izlenimini veriyor.

Hacı Bektâş-ı Velî’yi ancak kendi zamanından epeyce sonra yazılmış ikinci nesil kaynaklardan incelemek mümkündür. Bu kaynakların şimdilik en eskisi, XIV. yüzyılın ünlü sûfilerinden Âşık Paşa oğlu Elvan Çelebi’nin *Menâkıbü’l-kudsîyye* adlı menkıbevi aile tarihidir. Hacı Bektâş-ı Velî’nin şeyhi olup Selçuklu yönetimine karşı 1240 yılındaki büyük ayaklanmayı gerçekleştiren Vefâî şeyhi Baba İlyâs-ı Horasânî’nin torunu olan bu sûfî şairin eserinde Hacı Bektâş-ı Velî’yi zikrettiği yer ve kullandığı ifadeler bazı önemli ipuçları verir.

Hacı Bektâş-ı Velî hakkında ikinci kaynak, vefatından yaklaşık yüzyıl sonra Ahmed Eflâkî tarafından kaleme alınan *Menâkıbü’l-ârifîn* adlı tanınmış Farsça eserdir. Dönemin Anadolu’su ve Mevlevîliğin tarihi bakımından önemli bu eserde Hacı Bektâş-ı Velî hakkında kısa bir pasaj vardır. Bu pasaj, hem onun sûfî kimliği hem de öteki kaynakları kontrol etme bakımından bir değer taşır.

XIV. yüzyıla ait bu iki kaynaktan sonra kronolojik olarak sırayı, Hacı Bektâş-ı Velî adına düzenlenmiş olup XV. yüzyılın son çeyreği içinde kaleme alındığı genellikle kabul edilen *Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, yahut *Velâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Velî* diye ünlü kitap sırayı almaktadır. Kısaca *Velâyetnâme* diye de bilinen bu eserin ihtiva

ettiği bilgilerin bir kısmı şüphesiz Hacı Bektâş-ı Velî'nin yaşadığı dönemden itibaren mensuplarının arasında ağızdan ağıza dolaşarak XV. yüzyıla intikal etmiştir. Fakat bu metin pek çok bakımdan problemlidir ve bugüne kadar esaslı bir muhteva kritiğine tâbi tutulmamıştır.

Eserin *Menâkıb-ı Hâce Ahmed-i Yesevî*, *Menâkıb-ı Lokmân-ı Perende*, *Menâkıb-ı Ahî Evran* ve *Menâkıb-ı Seyyid Mahmûd-ı Hayrânî* gibi XIII. yüzyıla ait yazılı kaynakları olduğu da metinden anlaşılıyor. *Velâyetnâme*'nin ehemmiyeti, Hacı Bektâş-ı Velî'nin tarihî şahsiyetini tespite yarayacak çok önemli veriler ihtiva etmesinin yanı sıra, Bektaşîyye ve Alevîlik'te bugün de mevcut olan inançların çoğunun yansıdığı yazılı bir metin olmasından ileri gelir. Dolayısıyla *Velâyetnâme* bu çevrelerde yarı kutsal niteliği olan bir kitaptır. Ayrıca Hacı Bektâş-ı Velî'yi Ahmed-i Yesevî geleneğine bağlayan önemli ifadeleri içinde bulunduran *Velâyetnâme*, Hacı Bektâş-ı Velî'nin şahsiyeti ve Bektaşîliğin tarihçesi bakımından tarihî gerçeklerle menkıbelerin birbirine karıştığı bir kaynaktır. Aynı yüzyılda yaşayan Lâmiî Çelebi'nin *Nefehât Tercümesi*'nde üç dört cümleyi geçmeyen kayıtlar ise Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvufî şahsiyeti hakkında değişik bir zihniyeti yansıtır.

XV. yüzyılın sonlarına ait bir başka önemli kaynak ise yine Baba İlyâs-ı Horasânî'nin soyuna mensup bir sûfî tarihçi olan Âşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eseridir. Burada müellifin büyük dedesinin halifesi olan Hacı Bektâş-ı Velî'ye dair bazı şifâhî bilgiler kaydedilmiştir. Bu kayıtlar onu bambaşka bir kimlikle tanıtır. Âşıkpaşazâde'nin bu metninin –özellikle kendi zamanında hiçbir kaynakta iz bırakmadığına bakılırsa- tarihî Hacı Bektâş-ı Velî'yi anlatan gerçeğe yakın bir tanıımı yansıtıyor olması muhtemel bulunmakla beraber, bazan taraflı ve gerçeği gizleyen bir metin olmakla da itham edilmiştir.

Son olarak XVI. yüzyıldan Taşkoprizâde'nin *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye* adlı eserini kaydetmek gerekir. Hacı Bektâş-ı Velî bu kitapta tıpkı *Nefehât* tercümesindeki gibi büyük bir velî olarak tanıtılır. Sonraki yüzyıllara ait bazı eserlerde de Hacı Bektâş-ı Velî'ye dair bilgilere rastlanır. Ancak bunlar esas olarak adı geçen eserlere ve özellikle *Velâyetnâme* ve *Şekâik*'a dayanır. Burada çizilen portre ise erken Osmanlı döneminde yaşamış bütün şahsiyetlerin biyografilerinde olduğu gibi, çok idealize edilmiş bir imajı yansıtır.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin hayatı ve tarihî şahsiyeti hakkında *Velâyetnâme*'de yer alan ve bir kısmı tarihî bir zemine dayanmadığı meydana gelen menkıbeler dışında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız kaynakların hemen hepsi onu menkıbevî kimlikle tanıtır. Bu bağlamda menkıbevî Hacı Bektâş-ı Velî'nin, tarihî Hacı Bektâş-ı Velî'nin ölümüyle doğduğunu söylemek, hiç de yanlış olmayacağı gibi, tarihî bir gerçeğin de ifadesi olacaktır. Dolayısıyla Hacı Bektâş-ı Velî'yi bu iki paralel (yani yaşarken ve öldükten sonraki) kimliğiyle ele almak zarureti vardır. Ancak onun tarihî hüviyetini belirleyebilmek mitolojik şahsiyetini tahlil etmekten çok daha zordur. Hakkındaki bilgi kıtlığı Hacı Bektâş-ı Velî'yi Türkiye'de zaman zaman siyasî-ideolojik spekülasyonların itibarlı malzemesi haline getirmiştir. Yaklaşık son yirmi yıldan beridir Türkiye'de Sünnî kesimdeki akademik çalışmaların onu Sünnî bir âlim-mutasavvıf olarak takdim ve bunu ispat etmekte çok ısrarlı olmalarına mukabil, Alevî-Bektaşî kesimi de bunun aksini ispat konusunda ısrarlılardır.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin nasıl bir ortamda yetiştiği, yani nasıl bir toplumsal çevrenin mensubu olduğu, dolayısıyla ne tür bir sosyal tabana mensup bulunduğu konusu hâlâ çok ciddi bir sorunsaldır. *Velâyetnâme*'de aktarılan –bizce şaibeli- kısım hariç, diğer kaynaklar onun içinde doğduğu, yaşadığı, yetiştiği toplumsal ortamı aydınlatma konusunda ne yazık ki fazla yardımcı olmuyorlar.

Velâyetnâme'ye göre Hacı Bektâş-ı Velî Horasanlı'dır. Baba tarafından İmam Mûsâ Kâzım neslinden olup, anne tarafından Nîşâbur şehrinin hükümdar ailesine mensuptur ve orada doğmuştur (Bugün Nîşâbur yakınlarında bir köyde ona izâfe edilen bir ev vardır). Hem imamzade hem sultanzadedir. Çocukluğundan itibaren burada çok üst düzeyde bir eğitim almıştır.² Dolayısıyla *Velâyetnâme*'ye göre Hacı Bektâş-ı Velî şehirli bir asilzadedir. Hem de Melâmetîlik gibi önemli bir tasavvuf mektebinin merkezlerinden biri olan Nîşâbur'da yetişmiştir. Ama Nîşâbur'un bu imamzâde ve sultanzâdesi, Ahmed-i Yesevî'ye intisap edip hilâfet makamına yükseldikten sonra, Dîyârîrûm'u (Anadolu) irşat ile görevlendirilip oraya yollanır.

.....

2 Hacı Bektâş-ı Velî, *Velâyetnâme*, s. 57-82.

İşte *Velâyetnâme*'nin önümüze çıkardığı ilk problem tam da budur. Bu metnin ortaya koyduğu iki Hacı Bektâş-ı Velî tipinden hangisi onun gerçekten mensup bulunduğu tarihsel ve toplumsal çevreye uymaktadır? Burada pek çok soru bizi karşılar. Meselâ bu iki Hacı Bektâş-ı Velî figürü arasında bir dönüşüm mü söz konusudur? Eğer öyleyse bu dönüşüm niçin, ne zaman ve nasıl olmuştur? Eğer birinci figür, yani Nişâbur'un, üst düzey eğitim almış imamzâde ve sultanzâdesi olan Hacı Bektâş-ı Velî figürü gerçek ise, öteki Hacı Bektâş-ı Velî figürü bu metinde niçin ve nasıl yer bulmuştur, hangi tarihsel olgunun yansımasıdır? Bu ikinci figür, yani konar göçerler arasında, kırsal kesime mensup bir derviş olan Hacı Bektâş-ı Velî figürü tarihsel gerçek ise, o takdirde birinci figür esere ne maksatla girmiştir? İşte burada, *Velâyetnâme*'nin ihtiva ettiği metinlerin kaynaklarını tespit problemi gündeme geliyor.

Bu durumda şu iki ihtimal söz konusu olabilir: Birincisi, ya Nişâbur'un üst düzey eğitim almış sultanzâde ve imamzâdesi Hacı Bektâş-ı Velî, Ahmed-i Yesevî'nin halifesi olarak Rum'a (Anadolu) gelip konar göçerler arasında İslâm'ı yaymak için onların kabulledebileceği bir "misyoner derviş" kimliğine bürünmüş olmalıdır, ya da *Velâyetnâme*'nin bu kısımları, Hacı Bektâş-ı Velî kültürünün XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da üstünlük kazanmasına paralel olarak, yükselen bu figürün yeni yeni başlayan Şîî propagandalara uyarlanarak onu daha da yüceltmek maksadıyla XV. yüzyılda *Velâyetnâme* müellifi tarafından sonradan kurgulanmış bir hikâyedir. Yani Hacı Bektâş-ı Velî aslında konar göçer bir oymak içinde yaşamakta olan –Horasan'dan göçme– bir Kalenderî şeyhidir ve aslında sultanzâdelik ve imamzâdelikle ilgisi yoktur.

Burada bugüne kadar gözden kaçan önemli nokta şudur: Benzeri bütün Türkmen şeyhleri gibi muhtemelen Hacı Bektâş-ı Velî de kendine bağlı bir Türkmen aşiretiyle birlikte Anadolu'ya gelmiş olmalıdır. Çünkü genellikle bu aşiretler (Dede Garkın'a bağlı Garkın aşireti örneğinde olduğu gibi) başlarındaki şeyhin adıyla anılıyordu. Nitekim Osmanlı tahrir defterlerine dayalı bir araştırmada, geniş bir Bektaşlı oymağının mevcut olduğu gösterilmiştir.³ Bu mümkündür ve doğru olabilir. Ancak defterlerde oymağın "Bektaşlı" adını taşımasının ötesinde Hacı Bektâş-ı Velî ile doğrudan bağlantısını göstere-

•••••

3 Beldiceanu, "Les Bektaşî", s. 21-79.

cek bir kayıt bulunmuyor. Bu oymak Bektaş adını taşıyan herhangi birinin oymağı da olabilir. Makale bağlantı konusunda herhangi bir şey söylememektedir. Eğer onun gerçekten böyle bir Türkmen oymağının reisi olduğu doğruysa, o takdirde, imamzâde ve sultanzadelik iddiası geçersiz hale gelir ki kanaatimizce zaten gerçekte de böyle olmalıdır.

Muhtemel bir diğer sebep de Babaîler İsyânı'ndan sonra Selçuklu merkezî yönetiminin Türkmenler'e karşı takip ettiği dışlayıcı politika sonucu, Hacı Bektâş-ı Velî'nin olabildiğince gözden uzak bir yerde yaşama arzusu olabilir. Ayrıca büyük şehirlerdeki Sünnî sûfilerin eleştirilerinden uzak kalmayı istemiş olması da düşünülebilir. Nitekim Mevlânâ'nın bile, yalnızca gıyaben tanıdığı bu Türkmen şeyhine hiç de iyi gözle bakmadığını Ahmet Eflâki yazıyor.

Bu ihtimali kabul ettiğimiz takdirde, Hacı Bektâş-ı Velî'nin Selçuklu başşehrinin veya önemli kültür merkezlerinin ilgisini çekecek ve dolayısıyla büyük şehirlerdeki tekkelerde yaşayan sûfiler gibi zamanın belgelerinde iz bırakacak kadar niçin şöhrete kavuşmadığı sorusunun da cevabı böylece verilmiş olur.

Hacı Bektâş-ı Velî, *Velâyetnâme*'ye göre Sulucakarahöyük'te bir Türkmen şeyhi olarak bir yandan kendi cemaati içinde mürşitlik görevini sürdürürken, bir yandan da Ürgüp yöresindeki hıristiyanların ve Anadolu'yu işgal eden şamanist Moğollar'ın Müslümanlığı kabul etmeleri için yoğun faaliyet göstermiş, halifelerini bu amaçla Moğol oymakları arasına yollamıştır.

Bu İslâmlaştırma faaliyeti, gerek kendisinin yaşadığı kırsal kesimin toplumsal şartlarının, gerekse Bektaşîyye ve Alevîliğin geleneksel ve aktüel çizgisinin tabii bir gereği olarak fıkın sıkı ve düzenli bir yerleşik hayat gerektiren kurallarıyla çerçevelenen Sünnî bir anlayışı değil, Horasan Melâmetiyyesi'nin züht karşıtı cezbeci karakteriyle karışık bir biçimiydi. Bu yorum, muhtemelen, Türkmenler arasında hâlâ kuvvetle yaşamakta olan eski İslâm öncesi dinî-mistik inançlarla karışık yarı mitolojik bir İslâm anlayışının telkin ve tâlimini de ihtiva ediyordu. Bu, tasavvufun yapısından kaynaklanan geniş bir hoşgörüyü dayanmakla beraber, aynı zamanda mühtedileri birden bire kendi inanç ve kültür çevrelerinden koparıp tedirginlik yaşamalarına sebebiyet vermeden eski inançlarını da kendi içerisinde değerlendiren bir İslâm anlayışıydı. Bu anlayış tabiatı gereği kitabî esaslara sadık İslâm

algılayışına göre elbette daha sade, daha basit ve mitolojik unsurlarla karışık olacaktı. Bunu söylemek, bazılarınca iyi düşünmeden kolayca yaftalandığı gibi, bu algıyı küçümsemek, ötekileştirmek veya hor görmek değildir. Çünkü sosyolojik ve tarihsel bir vâkıanın ifadesidir ve başka türlü olması sosyolojik ve tarihsel olarak mümkün değildir.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin ve benzerlerinin uyguladığı bu yöntemin Anadolu'nun müslim ve gayrimüslim toplumlar arasında önemli bir yakınlaşma ortamının doğmasına yol açtığı söylenebilir. Nitekim bölge hıristiyanlarının da ona büyük bir yakınlık duyduğu ve kendisini Aziz Charalambos olarak takdis ettikleri bilinmeyen bir konu değildir.

Öyle görünüyor ki Hacı Bektâş-ı Velî, zaman zaman bazı Moğol otoritelerine karşı çıkmak durumunda kalmış olsa da Sulucakarahöyük'teki mütevazî zâviyesinde bu şekilde ömrünü tamamlamıştır. 691 (1292) tarihli bir vakfiye kaydında kendisinden “merhum” diye bahsedildiğine göre⁴ bu tarihten önce muhtemelen 669'da (1271) vefat etmiş olmalıdır ki bu, üzerinde ittifak sağlanmış bir tarih olarak yerleşmiştir.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin Tasavvufî Meşrebi

Hacı Bektâş-ı Velî'nin nasıl bir sūfî kimliği temsil ettiği, hangi tarikat çevresine mesup olduğu, Bektaşîyye ile ilgisinin mahiyeti gibi sorulara gelince, şurası açıktır ki Mevlânâ'nın bizâtihi Mevlevî tarikatıyla organik bağlantısı olmadığı gibi, onun da Bektâşî tarikatıyla organik bağlantısı yoktur. Sebebi ise izaha ihtiyaç bırakmayacak derecede açıktır.

Her şeyden önce, *Şekâik* hariç, yukarıda sözü edilen kaynakların hiçbirinin onu klasik anlamda Sünnî veya Bâtınî bir sūfî olarak tanıtmaya çabası içinde olmadığı özellikle vurgulanmalıdır. Çünkü bugünkü ideolojik “antagonizma” o dönemde –en azından Anadolu'da– söz konusu değildir. Ama tarihsel vâkıa da şudur ki Hacı Bektâş-ı Velî'yi hiçbir Sünnî tarikat veya çevre Bektaşîyye ve Alevîlik kadar kendi inanç ve zihniyet dünyasının merkezine yerleştirmemiştir. Eğer bu görmezlikten gelinemeyecek kadar ortada olan bir gerçekse

.....

4 Birge, *The Bektashi Order*, s. 41.

–ki öyledir– o zaman Hacı Bektâş-ı Velî’yi illâ bugün anladığımız mânada “Sünnî” bir sûfi olarak dayatmanın ve bunda ısrar etmenin de anlamı yoktur. Kendini Hacı Bektâş-ı Velî’ye bağlayan Bektaşîliğin ve Alevîliğin yapısı da bunun en kuvvetli delilidir. Aksi halde “Niçin başka biri değil de Hacı Bektâş-ı Velî?” sorusunun cevabını vermek imkânsızdır.

Bektaşîliğin önceleri Sünnî bir tarikat olduğunu, fakat Balım Sultan tarafından bugün bilinen hüviyetine sokulduğunu ileri süren tezin ilmî ve tarihî hiçbir temeli yoktur. Hacı Bektâş-ı Velî’nin Sünnî bir mutasavvıf olduğunu ileri sürenler, onun nasıl bir toplumsal çevrenin mensubu bulunduğunu, bu çevrenin sosyokültürel ve dinî yapısının mahiyetini sorgulamadan genellikle ona izâfe edilen *Makâlât* adlı esere dayanırlar ki bu konuya aşağıda dönülecektir.

Hacı Bektaş’ın tasavvufî şahsiyeti konusunda kaynakların ifadeleri dikkat çekicidir. Başta Âşıkpaşazâde olmak üzere, daha sonraki bazı kaynaklar onu meczup bir derviş olarak tanıtır. Âşıkpaşazâde, Hacı Bektaş’ın bir şeyh olacak ve tarikat kuracak durumda bulunmadığını, çünkü kendini bilemeyecek kadar cezbe sahibi olduğunu kaydederken, XV. yüzyıl müelliflerinden Emînüddin b. Dâvûd Fakih de onun için “mezcûb-ı mutlak” tabirini kullanır. XVI. yüzyılda ise Vâhidî, hiçbir şeyin farkına varamayacak derecede meczup olan Hacı Bektaş’ın “bu hal ile âhirete irtihal ettiğini” yazar.

Fuad Köprülü “Bektaşîliğin Menşeleri” adındaki makalesinde bu iddiayı reddeder ve daha ileri giderek Hacı Bektaş’ın İslâmî ilimleri üst düzeyde bilecek kadar âlim olduğunu ileri sürer. Bunu da *Makâlât*’a ve ona ait olduğu –bugün de ısrarla ileri sürülen ve hiçbir tarihsel tenkit usulü uygulanmadan– peş peşe metinleri yayımlanan-bazı risâleleri örnek göstererek kaydeder. Çünkü ona göre *Makâlât*, tevellâ ve teberrâyı⁵ öğütleyen, Şîf motifleri vurgulayan üst düzey bir eserdir.⁶ Aslında Köprülü’nün bu söyledikleri, *Makâlât*’ı okumadığını,

••••••••

5 Tevellâ-teberrâ: Tevellâ, sözlükte “dost olma, bir kimseyi severek yaklaşma, veli edinme” anlamındadır. Tasavvufta Ehlibeyt’i, Hz. Peygamber’in evlâd-ı pâkini, neslini, Hz. Ali’yi ve soyunu sevme, onlara uyma, onlardan yardım ve şefaât bekleme anlamında kullanılır. Teberrâ ise sözlükte “uzaklaşmak, berî olmak” mânasına gelir. Ehlibeyt’i sevmeyenlerden uzak olmak, onlardan sarfınazar etmek anlamında bir tabirdir.

6 Köprülü, “Bektâşîliğin Menşe’leri”, s. 139; a.mlf., “Bektâş”, s. 461-464.

hatta yalnız onu değil, ona atfedilen diğer eserleri de okumadığını, onları yalnız isim olarak bildiğini gösterir. Çünkü *Makâlât* tasavvufa ilk girenlere kılavuz mahiyetinde, onun ilkelerini basitleştirilmiş ve kolay anlaşılır bir şekilde, Sünnî tasavvuf anlayışına tam olarak uyan bir yaklaşımla kaleme alınmış küçük bir el kitabıdır. Bugün ortada dolaşan yayımlanmış veya yazma halindeki *Makâlât* metinlerinin hiçbirini Köprülü'nün ileri sürdüğü mahiyette olmadığı gibi, o mahiyette bir *Makâlât* nüshası da henüz ortaya çıkmamıştır.

Her iki görüş de kanaatimizce iki aşırı ucu temsil etmektedir. Eğer Hacı Bektaş gerçekten kendini bilemeyecek kadar meczup olsaydı, böyle müthiş bir kültürün konusu olamayacağı gibi, *Velâyetnâme*'de yansıtılan imajıyla bir ilgisi bulunamayacağını, bu metnin bütünüyle hayali, uydurma bir metin olduğunu kabul etmek gerekirdi. Öte yandan, onun gibi konar göçer bir Türkmen şeyhinin böyle bir ortamda İslâmî ilimlerde otorite olacak bir ilmî seviyeye yükselme imkânını bulması, böyle bir imkân bulduktan sonra da bu çevrelere geri dönmesi pek kolay kabul edilecek bir şey değildir. Dolayısıyla Hacı Bektaş'ın ne kendini bilemeyecek kadar meczup bir derviş olduğu, ne de İslâmî ilimlerde yüksek bir seviyeye erişmiş âlim bir mutasavvıf olduğu, kanaatimizce kabul edilebilecek tezler değildir.

Hacı Bektaş'ın nasıl bir tasavvuf çevresine mensup bulunduğu konusunda değişik yaklaşımlar vardır. Bunlarda bugüne kadar başlıca üç tasavvuf çevresi söz konusu edilmiştir:

1. Velâyetnâme üzerinden yürütülen ve Köprülü dahil pek çok araştırmacı tarafından da benimsenen, Yesevîlik. Bu görüşe göre Hacı Bektaş bir Yesevî şeyhidir. Köprülü'nün *İlk Mutasavvıflar*'da ve *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Ahmed Yesevî" maddesinde Ahmed-i Yesevî'nin ölüm tarihi olarak verdiği 1167 yılı doğru kabul edildiği takdirde, bu ikisinin görüşmesinin mümkün olamayacağı, çünkü Hacı Bektaş'ın Ahmed-i Yesevî'nin ölümünden en az bir yarım asır sonra dünyaya geldiği muhakkaktır. Ama bu Hacı Bektaş'ın Yesevî şeyhi olamayacağı anlamına gelmez.

Son yıllarda, Orta Asya'da İslâm'ın yayılış tarihinin ciddi bir uzmanı olan Devin DeWeese tarafından Ahmed-i Yesevî'nin ölüm tarihinin 1167 olmadığı, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde hâlâ yaşadığı, dolayısıyla Hacı Bektaş-ı Velî'nin onun doğrudan halifesi olabileceğine dair yeni bir yaklaşım ortaya atılmıştır. Henüz kesinlik kazanmamış

olan bu yeni yaklaşım ayrıca, Fuad Köprülü'nün *İlk Mutasavvıflar*'ındaki yaklaşımını destekler bir tarzda, Ahmed-i Yesevî'nin ve Yesevîliğin Sünnî bir tarikat olduğunu da ileri sürmekte, Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki görüşlerinin tamamıyla terkedilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁷ DeWeese'nin bu görüşü daha şimdiden bazı araştırmacılarca kabul görmüş bulunmaktadır

Aslında *Velâyetnâme* hariç, yukarıda zikredilen kaynakların hiçbiri Hacı Bektâş-ı Velî–Ahmed-i Yesevî bağlantısından söz etmezler. Bu ilginçtir. Bu bağlantı, *Velâyetnâme*'den sonra, XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı sahasında Türkistan göçmeni bir sûfî olan Hazîni'nin kaleme aldığı *Cevâhirü'l-ibrâr*'da bahis konusu edilmektedir. Hazîni'nin kitabında Hacı Bektâş-ı Velî, Ahmed-i Yesevî'nin etrafındaki bazı şahsiyetler arasında en başta gelen dördüncü kişi olarak “Hacı Bektâş-ı Rûmî” adıyla sadece bir yerde isim olarak geçer.⁸ Kısaca, Anadolu'daki tasavvuf hayatından ve önemli şahsiyetlerinden bahseden hiçbir erken devir metninde Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik yoktur.

2. Daha önce de işaret edildiği üzere, yine *Velâyetnâme* Hacı Bektaş'ı konar göçer bir Türkmen aşireti olan Çepni oymağının kışlağı Sulucakaraöyük'te, Kalenderî dervişleriyle temas halinde göstermekle ve saç, sakal, kaş ve bıyığını kazıtmak demek olan *çehâr darb* yaptığını söylemekle onu Kalenderî şeyhi gibi takdim eder. Hatta Sulucakaröyük'teki tekkenin sık sık Türkistan'dan gelen Kalenderîler'in ziyaretine sahne olduğu, Hacı Bektâş-ı Velî'nin her yıl Hacılar

•••••

7 DeWeese'nin Yesevîliğe dair bazı makaleleri yayımlanmış olup bazıları şunlardır: “The Mashâ'ikh-i Turk and the Khojagân: Rethinking the Links Between the Yasawî and Naqshbandî Sûfî Traditions”, *Journal of Islamic Studies*, VII/2 (1996), s. 180-207; “Yasawî Sayhs in the Timurid Era: Notes on the Social and Political Role of Communal Sufi Affiliations in the 14th and 15th Centuries”, *Oriente Moderno*, XV (LXXVI)/2, (1996), s. 173-188; “The Yasawî Order and Persian Hagiography in Seventeenth Century Central Asia...”, *The Heritage of Sufism, III: Late Classical Persianate Sufism (1501-1715). The Safavid and Mughal Period*, ed. Lewisohn, Leonard – David Morgan, Oxford 1999, s. 387-414; “Sacred History for a Central Asian Town. Saints, Shrines and Legendes of Origin in History of Sayram, 18th-19th Centuries”, *Revue du Monde Musulman et Méditerranéen*, LXXXIX-XC (2000), s. 245-295.

8 Hazîni, *Cevâhirü'l-ibrâr*, s. 46.

(kurban) bayramını Kalenderîler'in pîri sayılan Seyyid Gazi'nin dergâhında kutladığı kaydedilmektedir.

3. Âşıkpaşazâde ise Hacı Bektâş-ı Velî Anadolu'ya geldiğinde bir Vefâî şeyhi olan Baba İlyâs-ı Horasânî'ye intisap ettiğini söyleyerek onu dolaylı bir şekilde tamamen farklı bir tarikat çevresine bağlar. Nitekim Elvan Çelebi de bunu teyit etmektedir. Bu çevre, XIII. yüzyılda Anadolu'da önce ünlü Türkmen şeyhi Dede Garkın, sonra da onun torunu ve halifesi olan Baba İlyas tarafından temsil edilen Vefâî tarikatıdır.

Kaynaklardaki bu bilgiler analiz edildiğinde, Hacı Bektâş'ın *Velâyetnâme*'de bahis konusu edilen Ahmed-i Yesevî ile bağlantısı göz ardı edilemeyeceği gibi, orada çok bâriz vurgulanan Kalenderîlik'le –ve özellikle uzun sarkık bıyıkları dolayısıyla– Haydarîlik'le ilişkisi de göz ardı edilemez. Hatta Elvan Çelebi ve Âşıkpaşazâde'deki Baba İlyas bağlantısı sebebiyle Vefâîlik'le alâkası da aynı şekilde mâkul bir gerekçe göstermeden sadece sözle kolayca reddedilebilir değildir.

Sonuç olarak onun her üç tasavvufî çevreyle bağlantısı –ileride yeni veriler ortaya çıkmadığı sürece– anlaşılabilir bir durumdur. Bu durum sadece Hacı Bektâş için değil, o dönem Anadolu'sundaki çoğu kırsal kesim sûfilere için de burasının pek çok tasavvuf akımının buluşma ve kesişme yeri olması sebebiyle pekâlâ mümkündür.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin Eserleri Meselesi

Başta, oldukça bol nüshası bulunan *Makâlât* olmak üzere (meselâ bk. Süleymaniye Ktp, Lâleli, nr. 1500) Hacı Bektâş-ı Velî'ye, eldeki nüshaları XVI. hatta XVII. yüzyıldan eskiye gitmeyen birtakım eserler izâfe edilir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1. *Kitâbü'l-Fevâid* (İÜ Ktp., TY, nr. 55).
2. *Nesâyih-i Hacı Bektâş-ı Velî* (Hacıbektâş İlçe Halk Ktp., nr. 29'daki mecmua içinde).
3. *Risâle* (Staatsbibliothek, Marburg, Mss. Or, Oct, nr. 3049).

Bunların dışında *Tefsîr-i Fâtîha*, *Şathiyye*, *Şerh-i Besmele* gibi birkaç eser daha izâfe edilirse de bunların onun tarafından yazıldığına dair bugüne kadar yakıştırmaların dışında hiçbir ciddi ilmî delil ortaya konulamamıştır. Tamamıyla Sünnî İslâm inançlarına dair basit

seviyede birtakım popüler risâleler mahiyetindeki bu eserlerin, son yıllarda hiçbir kritik yöntemi uygulanmadan ve Hacı Bektâş-ı Velî'ye aidiyeti bilimsel olarak ortaya konulmadan peş peşe yayımlanması şaşırtıcı değildir. Onun Sünnî bir mutasavvıf olduğunu ispata yönelik bu yayın faaliyetinin, Alevî ve Bektaşîler'i Sünnî İslâm'a yönlendirme gayretlerinin ürünü olmaktan öte, bilimsel olarak ikna ediciliği yoktur.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin Sünnî bir mutasavvıf olduğunu ispat için en çok kullanılan, üstelik aslının da Arapça olduğu –*Velâyetnâme*'ye dayanılarak– iddia edilen bu kitap, bugüne kadar değişik araştırmacılar tarafından Türkçe metin olarak sıkça yayımlanmıştır. Açıkça söylemek gerekirse, daha önce de belirtildiği üzere, söz konusu kitap haddizatında tasavvufa yeni intisap edenler için basit seviyede bir el kitabı olmanın ötesinde hiçbir özelliğe sahip değildir ve işin ilginç tarafı, derleme bir eserdir. Bugüne kadar eserin esaslı bir muhteva kritiği yapılmamıştır, zaten buna teşebbüs eden de yoktur. *Makâlât* üzerinde en kapsamlı çalışmayı gerçekleştiren merhum Prof. Dr. Esat Coşan bir tasavvuf edebiyatçısı gözüyle eserin yalnız muhteva tasvirini yapmış, tarihî tenkidine girişmemiştir. Halbuki klasik tasavvuf edebiyatında *Makâlât* ve *Vâridât* adlarını taşıyan benzeri eserlerin hemen hepsinin daha sonraları anonim derleyiciler tarafından kitap haline getirildiği bilinmeyen bir husus değildir. Nitekim *Makâlât*'ta da bu tür bir eser olduğunu açıkça gösteren ibareler vardır.⁹ Dolayısıyla bu eserlerin izâfe edildikleri şahıslara ait olma ihtimali söz konusu değildir.

Hacı Bektâş-ı Velî'ye izâfe edilen diğer eserler gibi *Makâlât*'ın da onun kaleminden çıkmış olduğu iddiadan öte tarihen ispat edilmemiştir. Ayrıca Hacı Bektâş-ı Velî gibi, misyonu neredeyse bütünüyle şifahî kültür geleneğine dayanan, büyük bir ihtimalle okuma yazma dahi bilmeyen, konar göçer bir Türkmen şeyhinin bu tarz eserler yazıp yazamayacağı hususu ise çok tartışma götürür. Nitekim bu çevrelerdeki tasavvuf geleneğinin yazılı eserlerden çok sözlü geleneğe dayandığı bilinmeyen bir şey değildir.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu mahiyette bir kitabı, üstelik Çepni oymağı gibi, Arapça bilmek şöyle dursun, okuma yazmanın dahi

•••••

9 Meselâ bk. Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât*, s. 14, 35.

büyük bir ihtimalle bilinmediği bir ortamda niçin ne maksatla Arapça yazdığı sorusu da, spekülasyona ve teville sapsmadan, geçiştirilmeden cevabı verilmesi gereken ciddi bir sorudur. Zaten bu kitabın Arapça olduğu iddia edilen asıl nüshasına bugüne kadar rastlanmamış olması, cevabı yeterince ortaya koyuyor. Bugün elimizde gerek aynen, gerekse sadeleştirilmiş metin olarak fazlaca *Makâlât* neşri vardır (meselâ bk. *Makâlât: Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, haz. Ali Yılmaz – Mehmet Akkuş – Ali Öztürk, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007). Fakat bunların hemen hemen hiçbiri –Esat Coşan'ınki de dahil– bir muhteva kritiği işlemine tâbi tutulmuş olmadığı gibi, birkaç tanesi de sadece metin kritiği ile sınırlı kalmış olup, diğerleri popüler neşirlerdir.

Bektaşîyye Tarikatının Ana Motivasyonu: Hacı Bektâş-ı Velî Kültü

Bu kültün Dede Garkın ve Baba İlyas gibi XIII. yüzyılın en etkili iki karizmatik simasını gölgede bırakarak nasıl oluştuğunun, nasıl bu kadar geliştiğinin izahı henüz yapılmış değildir. Bu çok önemli ilginç olayın tasavvuf tarihi açısından çok önemi vardır. Bu başlı başına Türkiye tasavvuf tarihinin üzerinde düşünülmesi ve tartışılması gereken ciddi bir sorunsaldır.

Bektaşîyye'den başka hiçbir tarikatın pîri bu derece güçlü bir kültün, güçlü bir imanın ve takdisin konusu olmamıştır. Hemen hiçbir tarikatın pîri Hacı Bektâş-ı Velî'nin Bektaşîyye'deki yeriyle karşılaştırılmaz. Tarihî Hacı Bektâş-ı Velî'nin menkıbevî, hatta menkıbevilikten de öte “mitolojik Hacı Bektâş-ı Velî”ye dönüşerek böyle bir kutsallık kazanması ve bir iman konusu olması hadisesinin nasıl meydana geldiği sorusunun cevabının henüz verilmediğini, üstelik bugüne kadar da buna kimsenin teşebbüs dahi etmediğini yukarıda belirtmiştik.

Bizce bu önemli sorunsalın halli halen Antalya-Elmalı yakınında Tekkeköy'deki türbede yatan Abdal Mûsâ'da düğümленmektedir. Fuad Köprülü, XIV. yüzyılda Hacı Bektâş-ı Velî'nin Sulucakarahöyük'teki tekkesinden yetişen bu mühim şahsiyetin, kültün yayılmasında nasıl büyük bir rol oynadığına işaret etmiş, ama bunun izahına girişmemiştir. Öyle görünüyor ki, yaşadığı dönemde pek tanınmayan

mütevazi Türkmen şeyhi Hacı Bektâş-ı Velî'yi, gerek hayatta iken gerekse ölümünden sonra üretilen menkıbeler aracılığıyla yeni kurulmakta olan Osmanlı Beyliği başta olmak üzere, bütün Orta ve Batı Anadolu'da tanıtılarak âdeta tekrar hayata kavuşturulan Abdal Mûsâ olmuştur.

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Hacı Bektâş-ı Velî Tekkesi'nin şeyhi olan Abdal Mûsâ -ganimetlerden yararlanmak amacıyla- beraberindeki bir kısım dervişleriyle birlikte başarılı gazalar gerçekleştiren Osmanlı Beyliği topraklarına gitmiş, Orhan Gazi'nin hizmetine girerek fetihlere katılmış ve yardımcı olmuştur. Fakat onun farkına varmadan tabii olarak gerçekleştirdiği asıl büyük iş, birlikte savaştığı Osmanlı gazilerine Hacı Bektâş-ı Velî'nin menkıbelerini anlatarak onu tanıtmaları olmuştur. Abdal Mûsâ bunu önce Bursa havalisinde yapmış, daha sonra oradan Bergama dolaylarına geçmiş, oradan da Antalya'ya giderek bugün Tekkeköy denilen yerde açtığı zâviyesinde sürdürmüştür.

Bu süreç içinde menkıbeleşen tarihî ve efsanevî gelenekleri kendi bünyesinde derleyip toplayan, XV. yüzyılın son yıllarında *Velâyetnâme* olmuştur. Ama tuhaf olan, onda Abdal Mûsâ'ya dair hiçbir kaydın olmamasıdır. *Velâyetnâme* onu âdeta tanımaz. Ama Abdal Mûsâ menâkıbı onu Hacı Bektâş-ı Velî'nin reenkarnasyonu olarak takdim eder, bağlantıyı böyle kurar. Bu da başlı başına üzerinde düşünülecek ayrı bir husustur.

İşte Hacı Bektâş-ı Velî'nin asıl şöhreti, ölümünden sonra etrafında teşekkül eden bu güçlü kült sayesinde oluşmuştur. Bu kültün kaynağı da Sulucakarahöyük'teki dergâhıdır. Bu demektir ki söz konusu kült, dergâhtaki Vefâî-Haydarî dervişleri arasında doğup gelişmeye başlamış ve onlar vasıtasıyla her tarafa yayılmıştır. Bu dervişler ve onlarla birlikte savaşan Osmanlı gazileri aracılığıyla Hacı Bektâş-ı Velî'yi tanıyan Osmanlı sultanları, Yeniçeri Ocağı'nı kurarken gaziler arasında yaygın olan kült sebebiyle ocağı ona bağlamışlar, böylece Hacı Bektâş-ı Velî'nin hâtırası, Osmanlı topraklarında giderek gelişmek suretiyle büyüyüp ünlenmiştir. XVI. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Balım Sultan, Osmanlı hükümet merkezinin desteğini de alarak Hacı Bektâş-ı Velî'nin adına Bektaşîyye tarikatını kurmuştur.

Bektaşîye Tarihinin Ana Hatları

Bektaşîliğin tarihini iki safhada ele almak gerekir:

1. XIII. yüzyılda başlayıp XVI. yüzyılda söz konusu kült etrafında gelişerek süren ve XV. yüzyılın sonlarına kadar uzanan teşekkül devresi.

2. XVI. yüzyılın başından yani Balım Sultan'dan zamanımıza kadar devam edegelen ve asıl bilinen Bektaşîliği temsil eden devre. Çünkü dikkatle bakıldığı zaman ikinci safha artık teşkilâtlı, oturmuş bir tarikatı işaret etmektedir.

Bektaşîliğin teşekkülünün, XIII. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkan şiddetli dinî, sosyal ve siyasî hareketlerle, başka bir deyişle bir yanıyla Babailer İsyanı ve tetiklediği hareketle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu daha Fuad Köprülü'den itibaren farkedilmiş,¹⁰ ondan sonra yapılan araştırmalarla bu bağlantı daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Babaî hareketi Vefâiler'den başka Anadolu'daki Kalenderî, Haydarî zümrelerince de benimsendi ve XIV. yüzyılın başlarından itibaren abdalân-ı Rûm yahut Rum abdalları adı altında sürdürüldü. Çeşitli siyasî mülâhazalarla uç bölgelerindeki Türkmen beylerinin desteğini sağlayan bu zümre mensupları, bütün Orta ve Batı Anadolu'da ve sonra da ilk Osmanlı fetihleriyle birlikte Rumeli'de faaliyetlerini devam ettirdiler. Kumral Abdal, Abdal Mehmed ve bilhassa Abdal Mûsâ gibi tarihî şahsiyetleri mâlûm Rum abdalları, bir mânada belki "ilk Bektaşîler" diyebileceğimiz dervişler idi. Ancak o zaman bunlara "Bektaşî" denilmiyordu. Bu şahsiyetlerin bir kısmı kendilerini "Seyyid Ebû'l-Vefâ tarikinden Baba İlyas müridi" olarak takdim ediyorlardı. Aralarındaki ortak özellik, kuvvetli bir Hacı Bektaş anasının mevcudiyeti idi.

Abdal Mûsâ ve beraberindeki yüzlerce Rum abdalı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, özellikle Batı Anadolu'da kurdukları zâviyelerde adını koymadan Bektaşîliğin temellerini attılar. *Velâyetnâme*'de isimleri anılan Hacım Sultan, Sarı İsmâil, Pîrâbi Sultan gibi Kalenderî-Haydarî şeyhlerinin de henüz "Bektaşî" adını taşımayan bu ilk nesil şeyhlerinden sayılması doğru olacaktır. Zira bunların hepsi Hacı Bektaş geleneğine bağlı olan tarihsel figürlerdir.

•••••

10 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 207-209.

Yukarıda Rum abdalları zümresinin başlangıçta tek bir tarikatın mensubu olmadığı, bu zümrenin Vefâî, Kalenderî ve Haydarî dervişlerinden meydana geldiği bilhassa belirtilmişti. Böyle olunca bütün bu zümrelerin Bektaşiliğin kuruluşunda pay sahibi olmaları tabiidir. Nitekim Hacı Bektaş'ın bir Vefâî şeyhi olan Baba İlyas'ın halifesi ve aynı zamanda bir Haydarî şeyhi olması kuvvetle muhtemel olduğu asla gözden kaçırılmamalıdır. *Velâyetnâme*'deki "uzun sarkık bıyıklı, çıplak abdal Hacı Bektaş vurgusu, kolayca bir kenara atılacak, önemsiz görülecek bir veri değildir. İkinci olarak *Velâyetnâme*'de Ahmed Yesevî ve Kutbüddin Haydar'ı anlatan menkıbeler, kanaatimizce Bektaşiliğin teşekkülünde Yesevîlik ve Haydarîliğin de rolüne işaret etmektedir. Ancak gerek *Velâyetnâme* gerekse diğer Bektaşî menâkıbnâmelerinin mukayeseli tahlilinden anlaşıldığı kadarıyla Kalenderîliği bu teşekkülde önemli bir diğer faktör olarak görmenin doğru olacağı da ortadadır.

Balım Sultan'ın Hacı Bektaş Dergâhı'nın, dolayısıyla tarikatın şeyhliğine getirilmesiyle birlikte o zamana kadar Kalenderîlik'te mevcut teşkilât, doktrin, âyin ve erkânın değişikliğe uğrayıp uğramadığı tam olarak henüz ortaya konulmamıştır. Ancak Balım Sultan'la beraber Bektaşiliğin bugün bildiğimiz hüviyetiyle Osmanlı tarihinde yer almaya başladığı, zamanla muhtemelen belli ölçüde âyin ve erkânda bazı değişiklikler olsa da esas itibarıyla varlığını sürdürdüğü açıktır. Bu süre içinde tarikatın merkezi olan Hacı Bektaş Dergâhı'nın kontrol ve yönetiminde sağlam bir taşra teşkilâtının oluşturulduğu da bilinmektedir. Nitekim bunun sonunda tarikat iktisadî bakımdan da güçlenmiş ve bağlı zâviyeler üzerinde bir kontrol mekanizması kurulabilmiştir. Böylece Bektaşîyye, II. Mahmud tarafından 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte ilga edilinceye kadar varlığını bu merkezî yönetim sayesinde kesintisiz sürdürmüştür.

İmparatorlukta bütün Bektaşî tekkelerini Nakşibendî tarikatının emrine veren II. Mahmud bununla hiç şüphe yok ki Bektaşîyye gibi Sünnî olmayan bir tarikatı bu koyu Sünnî tarikat bünyesi içinde zamanla eritmeyi düşünüyordu. Ne var ki o bu hedefine pek ulaşamadı. Sultan Abdülaziz zamanında Bektaşîyye yeniden eski haline dönme yoluna girdi. Tahrip edilen bazı zâviyeler onarıldı. Fakat bu defa Yeniçeri Ocağı'nın güçlü desteğinden mahrum bulunuyordu.

1908'deki II. Meşrutiyet inkılâbından sonra da faaliyetlerine devam eden Bektaşîyye, 1925'te bütün tarikatların, tekke ve zâviyelerin kapatılmasıyla Türkiye'de resmen ortadan kalkmış ise de gerçekte bütün öteki tarikatlar gibi günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Bektaşî Teolojisi

Bektaşîliğin teolojisi tartışmalı bir konudur. Bu konu genellikle Hurûfî ve Şîî tesirlerden önce ve sonra olmak üzere iki ana dönemde ele alınmak durumundadır. Bunun sebepleri vardır.

Başta Bektaşî zümrelerinin kendileri olmak üzere, bazı araştırmacılar tarafından da Hurûfî ve Şîî tesirlerin tarikatın teolojisinde önemli bir faktör kabul edildiği halde bunu kabul etmeyenler de vardır. Balım Sultan'dan önceki döneme işaret ederek Bektaşîliğin Sünnî bir tarikat olarak teşekkül ettiğini, fakat Balım Sultan'dan sonra bu niteliğini değiştirdiğini farzedenler bulunmaktadır. Bu görüşte olanlar (meselâ bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, İstanbul 1990) esas itibarıyla Hacı Bektaş-ı Velî'ye aidiyeti ilmen ispatlanmamış *Makâlât*'a ve yukarıda isimleri zikredilen diğer risâlelere dayanmaktadırlar. *Makâlât* gibi, aşağı kademedeki müritler için yazılmış eserlerin daha ince ve karmaşık birtakım itikadî meseleleri yansıtmak zorunda olmadıkları bir yana, XIII. yüzyıl Anadolu'sunda kaynayan başta Kalenderîlik olmak üzere, özellikle Babaî hareketi gibi Sünnîlik dışı hareketlerin, daha başlangıç aşamasında ileride Bektaşîliğin toplumsal tabanını teşkil edecek olan zümreler üzerinde tesir icra etmesi kadar tabii bir şey olamazdı. Aksi halde tek başına Balım Sultan'ın, o kadar zaman sonra, içeriden hiçbir tepki ve mukavemet görmeden tarikatı nasıl Sünnî çizgisinden çıkarıp bilinen klasik hüviyetine kavuşturduğu ve bu sürecin nasıl başlayıp geliştiği ciddi izahlara ihtiyaç gösteren bir sorunsal demektir.

Bektaşîyye'de Hurûfî ve Şîî Tesirler Öncesi Dönem

Bu devre XIII. yüzyıldaki Babaî hareketiyle başlar. Bu hareketi meydana getiren Türkmen zümrelerinin daha Anadolu'ya gelmeden önce sahip oldukları, Sünnî teolojiye uymayan inançlar, eski Türk inançlarından, Şamanizm'den, Budist ve Maniheizt kalıntılara kadar

pek çok ve çeşitli dinî unsurlardan oluşan “bağdaştırmacı” bir mahiyet arz ediyordu.¹¹

Bu konuyu iyi anlayabilmek için şu hususun unutulmamasında yarar vardır: Moğol işgalinin yarattığı kargaşadan faydalanarak Selçuklu hükümetinin takibatından kurtulan bazı Babai halifelerinin çeşitli yörelerde kurdukları zâviyeler faaliyetlerine XIII ve XIV. yüzyıllar boyunca devam ettiler. Babai hareketi içinde yer alan Kalenderî Vefâî, Haydarî ve muhtemelen Yesevî dervişlerine ait bu zâviyelerde ikinci ve üçüncü nesil artık Rum abdalları diye anılıyordu. Bunlardan bazılarının XV. yüzyıl ortalarından sonra, yani Şîf tesirlerin nisbeten kendini göstermeye başladığı bir devirde yazıya geçirilmiş menkıbelerinde bile tabiat kültleri, don değiştirme (metempsikoz), tenâsüh (reenkarnasyon) ve hulûl (enkarnasyon) gibi İsnâaşeriyye Şifliği'ne dahi yabancı bazı inançların kuvvetle yer bulduğu ve nispet itibarıyla yüksek bir toplama ulaştığı görülür.¹² Nitekim bu tür itikatlarını zaman zaman açığa vurmaları sebebiyle olsa gerektir ki Rum abdalları ilk Osmanlı hükümdarları tarafından fetihlerdeki katkılarına rağmen ara sıra sıkı bir şekilde teftiş ve hatta duruma göre sınır dışı ediliyorlardı.¹³

Bu inançları yüzünden daha ilk zamanlardan itibaren bunlar Sünnîliğin hâkim bulunduğu şehir ve kasabalardan ve kısmen köylerden uzak bölgelerde yerleşmişlerdi. Bizzat Hacı Bektaş'ın Konya, Kayseri veya Kırşehir içinde değil Göreme yöresindeki Türkmen aşiretleri içinde Sulucakarahöyük'te zâviye açarak yerleşmesinin bir sebebi de budur. Rum abdallarının yahut henüz Bektaşî adını almamış bu “ilk Bektaşîler”in çok etkili bir propaganda güçleri vardı.¹⁴ Bunun sebebi, daha sonraki asırlarda bile hâlâ tesirini icra edecek olan, her türlü mahallî inançları kolayca bünyesine mal edebilen bir teoloji yapısına, daha doğrusu bir “inançlar halitası”na sahip olmalarıydı. Bu

•••••

11 Meselâ bk. Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 305-309, 405-408; a.mlf., “Bektâşîliğin Menşe'leri”, s. 131-140; Köprülü, “Bektâş”, s. 461-464; Mélikoff, *Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, s. 379-395; a.mlf., “Le Probleme Kizilbaş”, s. 142-154; Bektâşî doktrininin özellikle eski Türk inançlarıyla alâkası için bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik*, s. 257-396.

12 Ocak, *İnanç Motifleri*, s. 133-194 ve sonuç kısmı.

13 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, vr. 42^b.

14 Birge, *The Bektashi Order*, s. 51-53; Vryonis, *The Decline*, s. 336-373.

yüzden Osmanlılar'ın Rumeli'deki fetihlerine paralel olarak Bektaşî dervişleri bu yeni topraklarda kendilerini kabul ettirebilmek için fazla güçlkle karşılaşmadılar. Bunun tipik bir misalini Sarı Saltuk zâviyeleri teşkil eder. Bu zâviyeler Yunanistan, Arnavutluk, Romanya ve Bulgaristan'da buldukları yerlerdeki mahallî aziz kültlerini kendilerine mal ederek İslâmleştirmişler ve böylece yerli hıristiyanları zahmetsizce ihtida ettirebilmişlerdir.¹⁵ Bu özelliği dolayısıyla Bektaşî doktrini giderek zaman ve mekân içinde daha da zenginleşmiş ve her çevreden, her inançtan insanlara hitap edebilir hale gelmiştir. Nitekim XV. yüzyıldan başlayarak Bektaşî doktrini geniş çapta Hurûfliğin ve Şiîliğin tesirlerine mâruz kalacaktır.

Bektaşîyye'de Hurûfî ve Şiî Tesirler Sonrası Dönem

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da doğan ve yayılan Hurûfilik, kurucusu Fazlullâh-ı Hurûfî'nin idamından sonra Timur yönetimi tarafından takibata uğrayınca Anadolu'ya da nüfuz ederek XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumeli topraklarına geçti. Hatta Fâtih Sultan Mehmed zamanında saraya kadar nüfuz edebilen Hurûfilik, Vezîriâzam Mahmud Paşa'nın ve Fahreddîn-i Acemî'nin ortak gayretleriyle engellenebildi.¹⁶ Bunun neticesinde pek çok Hurûfî, Kalenderî ve Bektaşî zümrelerine sığınarak onların içinde kendilerine sığınak ve inançlarını yayabilme fırsatını da buldular. Fazlullâh-ı Hurûfî böylece Kalenderîler'in ve Bektaşîler'in evliyası arasına girdi ve takdis edilmeye başlandı. Hurûfliğin Bektaşî doktrini üzerinde ne ölçüde derin tesirler bıraktığını anlayabilmek için fazla bir gayret göstermeye lüzum yoktur; sadece Bektaşî nefeslerini incelemek bile yeterlidir.

XV. yüzyılın özellikle son çeyreğinde, Hurûfî tesirlerin arkasından muhtelif kanallarla daha önceden de Anadolu'ya sızmaya başlayan, ama özellikle son on yıl içinde Safevîler'in sistemli propagandasıyla yoğunlaşan Şiî tesirler öne geçti ve böylece Bektaşîliğin bugün tanıdığımız klasik teolojisi tamamlandı. Muhtemelen 907 (1501) yılında Balım Sultan Dimetoka'daki meşhur Kızıldeli Dergâhı'ndan alınıp Anadolu'da Hacı Bektaş Dergâhı'nın -dolayısıyla

••••••••

15 Hasluck, *Christianity and Islam*, II, 429-439.

16 Mecdî, *Terceme-i Şekâik*, s. 82-83.

tarikatın- başına getirildiği zaman Bektaşîyye zaten Hurûfî ve Şîfî tesirlere yabancı değildi. Balım Sultan böyle bir ortamda “Hak – Muhammed – Ali” üçlemesiyle formüle edilen ulûhiyyet mefhumunu ve on iki imam kültünü Bektaşîliğin teolojik esasları arasında muhafaza etti. Bektaşîler’in “teslim taşı” dedikleri, boyuna takılan on iki köşeli yıldız biçimindeki kolye, on iki imamı temsil eder. Bununla birlikte başta “tevellâ ve teberrâ düsturu” olmak üzere öteki Şîfî unsurlar da sistemleştirildi.¹⁷ Ancak bu konuda gözden kaçırılmaması lâzım geldiği halde çok defa ihmal edilen bir nokta vardır: Sözü edilen bütün Şîfî unsurlar Şîflik’teki biçimleriyle değil, daha başından beri mevcut İslâm öncesi inançlarla mezcedilerek onların yapısına uygun bir mahiyet kazanmışlardır. Meselâ böylece, zâhirde üçlü bir ulûhiyyet telakkisi gibi görünmesi sebebiyle yanlış olarak Hıristiyanlık’taki teslise benzetildiği için eski şarkiyatçıları yanıltan “Hak-Muhammed-Ali” formülü, tamamıyla hulûl kalıplarına girerek sadece ilâhlaştırılmış bir Hz. Ali’yi gösterir olmuştur. Bu bakımdan İmam Ca’fer mezhebine mensubiyet iddia etmesine rağmen, gerçekte bu tarz bir Şîflik’ten çok, Bektaşîyye’de Hurûfîlik vasıtasıyla giren İsmâilî Şîfî tesirlerden söz etmek daha doğru olur.

Avrupa’da yapılan ilk araştırmalardan beri Bektaşîyye’de bazan hıristiyan unsurlar görülmek istenmiş, yukarıda da işaret edildiği üzere, “Hak-Muhammed-Ali” telakkisi, trinity ile; “on iki imam” ve “on iki post”, on iki havâri ile ilişkilendirilerek Hıristiyanlık tesirlerine bağlanmışsa da bu görüşlerin doğru olmadığı, bugün daha iyi bilinmektedir.

Bektaşîyye teolojisine kendine mahsus hüviyetini kazandıran bu bağdaştırımcı yapıyı bir arada tutan harç tasavvuf olmuştur. Kalenderî telakkileriyle gelişen Bektaşî tasavvufunun kendi yapısına uygun bir rengi vardır. Muhyiddin İbnü’l-Arabî’den sonra İslâm dünyasında umumi olarak tasavvufa damgasını vuran vahdet-i vücûd telakkisi, Bektaşîliğin tasavvuf anlayışını da tesir altına almış, ancak bu telakki Bektaşîyye’de hulûl itikadıyla birleşerek esas mahiyetinden uzaklaşıp tam anlamıyla panteist bir mahiyet kazanmıştır. Bektaşî edebiyatı, bilhassa menâkıbnâmeler ve nefesler, bu hadisenin tipik ve çarpıcı örnekleriyle doludur.

•••••

17 Baha Said, “Bektâşiler”, s. 321-332.

Bektaşîliğin bu klasik teolojisi günümüzde de yeni yorumlar ve tevillerle kendisini zamana uyarlama çabaları içinde bulunmakta, bunda da eskiden olduğu gibi fazla güçlük çekmemekte, Bektaşî bağdaştırmacılığı yine canlılığını sürdürmektedir.

Bektaşîyye'de Âyin ve Erkân

Kalenderîlik ve Babailik'ten doğmuş olması sebebiyle Bektaşîliğin daha başından beri Sünnî İslâm'ın itikat ve ibadet esasları karşısında genellikle kayıtsız bir tutum içerisinde olduğu tarihsel bir gerçektir. Bu konuyla ilgili verilere muhtelif Bektaşî menâkıbnâmelerinde ve nefeslerinde çokça rastlanabildiği gibi, meşhur Bektaşî fıkraları da ayrı bir delildir. Bektaşîyye, İslâm'ın mükelleflerini mecbur tuttuğu namaz, oruç gibi ibadetleri açıkça olmasa bile çeşitli tevillerle red yolunu tercih etmiş, buna karşılık İslâm öncesi eski Türk inançlarıyla Şamanizm, Budizm ve Maniheizm gibi İran dinlerinin bakiyelerine dayanan birtakım âyin ve erkân usulleri geliştirmiştir. Bunlar zamanla İslâmî bir renk kazanarak birtakım tasavvufî mefhum ve telakkilerle birleşmiş, Hz. Muhammed zamanına kadar götürülen bazı menkıbeler teşekkül etmiştir. Bektaşî âyin ve erkânı, “dört kapı kırk makam” formülüyle ifade edilen meşhur tasavvuf telakkisine dayandırılır. Kul ancak şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat kapılarını ve her kapıdaki on makamı geçerek Hakk'a ulaşır. Bütün Bektaşî âyin ve erkânı kulun bu yolculuğunu temsil eder.

Bektaşîliğin ibadet anlayışı, en eski ve temel âyin olan âyîn-i cem'de kendini gösterir. Bunun esası, İslâmiyet'e girmeden önceki devirlerde Türkler arasında çok yaygın olan, evli çiftlerin katıldığı, çok sıkı disiplin kaideleri içerisinde cereyan eden içkili (kıymız) dinî toplantıya dayanmaktadır.¹⁸ Bunu Ahîliğin tesirine bağlayanlar da vardır. Belki her ikisini birlikte dikkate almak daha isabetli bir yaklaşım olabilir. Çünkü Ahîliğin daha Selçuklu döneminde Anadolu'da güçlü bir etkiye sahip olduğu, bu etkinin özellikle Bektaşîyye benzeri tasavvuf zümreleri üzerinde kalıcı tesirleri olduğu yadsınamaz.

Eski Türkler'in bu âyinleri Mâverâünnehir'de Türkmenler vasıtasıyla Yesevîliğe ve muhtemelen Irak'taki Türkmenler vasıtasıyla

•••••

18 Potapov, “Göçebelerin İptidat”, s. 71-85; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 33-34.

Vefâîliğe de sokulmuş, bu yolla Anadolu'ya gelerek Babaî muhitlerinde icra edilmeye başlanmıştır.¹⁹

En az bunun kadar önemli bir temel âyin de “ikrar âyini” denilen tarıkata giriş merasimidir. Maniheizm'deki cemaate kabul (initiation) âyini ile çok kuvvetli benzerlikleri olan bu âyin, tarıkata kabul edilmeye ehil olan kadın ve erkekleri eski mensuplara tanıtan önemli bir merasimdir. Maniheizm'in eski Türk dinleri vasıtasıyla Bektaşîliğe tesiri bundan ibaret kalmamış, meşhur “eline, diline, beline sahip olma” düsturu da söz konusu Maniheist tesirlerle Bektaşîliğin ayrırcı niteliği haline gelmiştir.²⁰

Bu iki büyük âyinin dışında “muharrem matemi”, “baş okutma” ve “düşkünlük” gibi muhtelif vesilelerle icra edilen daha başka âyin ve erkânlar da vardır. Bu âyinlerin nasıl yapıldığına dair bilgi mevcuttur. Bütün bu âyinler sırasında saz refakatinde “nefes” denilen ilâhiler söylenir. Ayrıca “kurban kesme”, “dolu içme”, “lokma yeme” vb. erkâna mahsus “terceman” ve “gülbank” adı verilen secili dualar okunur.²¹ Gülbanklarla eski şaman duaları arasındaki çok yakın benzerlikler, Bektaşîyye'deki Şamanizm tesirlerini belgeleyen noktalar.²²

Kısaca zikredilen bu âyin ve erkânlar daima mevcut olmakla birlikte Bektaşîliğin kasaba ve şehirlere de yayılmaya başladığı XVI. yüzyıldan itibaren Bektaşî âyinlerinin icra edildiği esas meydanın yanında tekkeler ve mescitler de görülmeye başlamıştır. Hacı Bektaş Dergâhı'ndaki mescit de bunlardan biridir.

Az da olsa Sünnî İslâm'ın ibadet esaslarına zaman zaman riayet eden Bektaşîler'e her zaman rastlanmıştır. Bu durumu Sünnî çevrelerle kaçınılmaz temasların bir tesiri olarak kabul etmek doğru olur.

•••••

19 Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye*, s. 23; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 33-34. Daha geniş bilgi için bk. Birge, *The Bektashi Order*, s. 175-201; Melikoff, “Le Probleme Kizilbaş”, s. 49-67; Ocak, *İnanç Motifleri*, s. 125-129.

20 Maniheizm'deki “üç mühür” prensibi için bk. Puech, *Le Manichéisme*, s. 89-90.

21 Bunlara dair bilgilere Bektaşîyye ile ilgili hemen her kitapta rastlamak mümkün olmakla beraber bir misal olarak şu esere bakılabilir (Ulusoy, *Hünkâr Hacı Bektaş Veli*, s. 263-290).

22 İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 120-146.

Bektaşîyye'de Teşkilât

Bektaşîyye teşkilât bakımından genel görünüş itibariyle diğer tarikatlara benzer. Kuruluş devresinde hiç şüphesiz büyük bir Vefât-Haydarî zâviyesi olan Hacı Bektaş Dergâhu tarikatın teşkilâtlanmasında başrolü oynamıştır. “Pîr evi” denilen bu dergâh, tarikat yayıldıkça bütün öteki zâviyelere örnek olmuştur.

Balım Sultan bu dergâhın başına geçince âyin ve erkânda yaptığı yeniliklerin yanı sıra tarikatın teşkilâtını da merkezîyetçi bir anlayışla düzenledi. Bütün tarikatı kendisine tâbi hale getirip nizamı ve kontrolü sağladığı gibi önemli bir iş olarak da Kalenderlik'teki “mücerretlik” (bekârlık) erkânını yeniden uyguladı ve böylece mücerret Bektaşî dervişleri zümresi ortaya çıktı. Ancak bu durum bir müddet sonra Hacı Bektâş-ı Velî'nin soyundan geldiklerini ileri süren *çelebiler* (bel oğulları) bunu reddederek hakiki Bektaşî'nin kendileri olduğunu iddia eden babalar (yol oğulları yani mücerretler) şeklinde ikili bir bölünmeye ve tabiatıyla sürtüşmeye yol açtı ve bu bölünme günümüze kadar devam etti.

Balım Sultan'la birlikte tarikatın hiyerarşisi tesis edildi.²³ Hacı Bektaş Zâviyesi'nde oturan ve bütün Bektaşîler'in şeyhi mevkiini işgal eden zat “dede baba” diye anılır oldu. Ondan sonra her tekkenin başkanlığı demek olan “babalık” makamı geliyordu. Bunlar arasındaki liyakatlılardan dede babayı temsil etmek üzere halifeler seçilmekteydi. Her zâviyede diğer tarikatlarda olduğu gibi “canlar” denilen dervişler vardı. Bunlar zâviyelerdeki çeşitli hizmetleri ifa ederlerdi. Canlar “muhip” tabir edilen müritler arasından seçilirdi. Tarikata henüz resmen kabul edilmemiş olanlara da “âşık” adı veriliyordu.

Pîr evinde, on iki imamı temsilen her biri, başta Hz. Muhammed olmak üzere büyük peygamberler ve büyük Bektaşî evliyasına izâfe edilen on iki post (makam) bulunur. Bu post geleneği Hz. İbrâhim'in kestiği kurbanın postuna dayandırılır.

Bektaşîyye'de tarikatın maddî teşkilâtını aksettiren bu silsile-i merâtipten başka tasavvufî silsile-i merâtibe de temas etmek lâzımdır. İrşat müessesesinin başında bulunan ve mânen en yüksek dereceyi kazanan şahıs “mürşit”tir. On iki posttan birincisi Hacı Bektâş-ı Velî'nin temsil ettiği pîr postudur, ikincisi mürşit postu olup Hz.

•••••

23 Geniş bilgi için bk. Birge, *The Bektashi Order*, s. 56-58, 81-83.

Muhammed'i temsil eder. Mürşitlik en zor ve sorumluluğu ağır olan bir makamdır. Ondan sonra "rehber" gelir. Rehber Hz. Ali'nin temsil ettiği üçüncü postun sahibidir. "Talip" denilen ve irşat edilerek tarikata alınacak olan adayları aydınlatmak, her bakımdan hazır hale getirmek rehberin görevidir. Tarikata katılma işlemi ikrar âyininin sonra tamamlanır. Gerek bu âyinde gerekse ötekilerinde her erkânı icraya hizmet edecek görevliler bulunur. Bunların her birinin ayrı ayrı adları vardır.

Bektaşîyye'de Sosyal ve İktisadî Yapı

Bektaşîliğin muhtelif cepheleri içinde üzerinde yakın zamanlara kadar pek az durulan önemli bir boyutu da sosyal ve iktisadî yapısıdır. Bu mühim konu, Suraiya Faroqhi'nin geniş çapta arşiv belgelerine dayanan öncü çalışmalarıyla aydınlanmaya başlamıştır. Bir bütün olarak Osmanlı Devleti'nde Bektaşîliğin sosyal ve iktisadî yapısının tarihini yazabilmek, hiç olmazsa tarikatın XVI. yüzyıldan itibaren belli başlı tekke ve zâviyelerinin monografilerinin tamamlanmasına bağlıdır. Bu tür monografiler henüz gelişme safhasındadır.

Bektaşîliğin sosyal ve iktisadî cephesi, diğer tarikatlarda olduğu gibi, tarikat bünyesindeki vakıfların işleyişi ve tarihî gelişimiyle ilgili. Aslında başta Hacı Bektaş Zâviyesi olmak üzere Kızıldeli, Ak-yazılı ve Abdal Mûsâ Zâviyesi vb. bazı büyük zâviyeler tarikatın resmen teşekkülünden daha önce birer vakıf müessesesi olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı yönetimince resmen tescil edilmişlerdi. Bunların büyük kısmı, Selçuklular ve Beylikler devrinde tesis edilmiş vakıflara sahip Rum abdalları zümresine mensup Kalenderî şeyhlerinin zâviyeleri idi. Daha başlangıçta devletin tahsis ettiği güçlü vakıflara sahip bir tarikat olarak kurulmuş olmak, Bektaşîliği maddeten güçlü kılan bir faktördü. Yeniçeriliğin Hacı Bektaş kültürüne dayanması, bu gücün hiç sarsılmadan II. Bayezid devrine kadar gelmesini sağladı. Bu devirde Safevî tehlikesi Bektaşîliği iktisaden güçlendirmeye bir vesile teşkil etti. II. Bayezid yeni tahsislerle zâviyelerin vakıflarını zenginleştirdi. Balım Sultan'la başlayan teşkilâtlanma, bütün Bektaşî zâviyelerinin vakıflarını -Mevlevîlik hariç- diğer tarikatlarından farklı olarak Hacı Bektaş Zâviyesi'nin idaresine bağladı. Bu zâviyedeki dede babanın, bundan böyle artık diğer zâviyelerin şeyh ve mütevellî tayinlerinde son sözü söyler duruma geldiği bilinmektedir. Dede

babanın yaptığı tayin ve azillere Osmanlı iktidarının müdahalesi söz konusu değildi. Ancak yine de bunlar belli kaidelere göre yapılıyordu. Meselâ taşra zâviyelerinin babalık makamı, Hacı Bektaş şeyhinin iznine bağlı olarak babadan oğula geçmek suretiyle dolduruluyordu.

Şehir ve kasabalardakiler hariç, Anadolu ve Rumeli'deki bütün Bektaşî tekke ve zâviyeleri aslında birer iktisadî işletme, daha doğrusu çiftlik durumundaydı (Bugün Michigan'daki Bektaşî Tekkesi elan böyle bir işletmedir). Vakıf arazilerden elde edilen gelir her tekkenin mütevellisi tarafından toplanıyor, bu mütevelli yalnız şeyhe karşı sorumlu bulunuyordu. Mevcut gelirden ihtiyaçlar temin edildikten sonra artakalanı Hacı Bektaş Zâviyesi'ne gönderiliyordu. Bu merkezî sisteme rağmen Bektaşî vakıflarının zenginlik itibariyle Mevlevî vakıflarından sonra geldiği araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. Bektaşî zâviyelerinin gelirleri sadece vakıf zenginliklerinden ibaret değildi. Zaman zaman gerek mahallî zenginler ve idarî otoriteler, gerekse merkezdeki devlet adamları tarafından muhtelif vesilelerle yüklü miktarda aynı ve nakdî bağışlar yapılıyordu. Bir misal olarak XVI. yüzyılda Dulkadiroğulları'ndan Şehsuvaroğlu Ali Bey ile Malkoçoğlu Bâlî Bey'in Hacı Bektaş Zâviyesi'ne yaptıkları bağışlar zikredilebilir. Bu zenginlik, özellikle XIX. yüzyılda, şeyh veya mütevelli aile mensuplarının sayıca artması sonucunda, kendi aralarında uzun süren anlaşmazlıklara ve geçimsizliklere sebep olmaktaydı. Mamafih aynı durum, diğer tarikat çevreleri için de söz konusuydu. Bu meseleyle ilgili pek çok arşiv belgesi bu durumun yüzlerce örneğini yansıtır. Bu belgeler üzerinden oldukça fazla sayıda yeni araştırma vardır.

Bektaşî tekkelerinin halk arasındaki nüfuzunu, buldukları yerlerde halka sağladıkları imkânlarla ilgili görmek lâzımdır. Bu imkânlar bir kısım maddî hizmetlerden ibaret olduğu gibi, idarî mekanizma ile halk arasında münasebet kurma şeklinde de olabiliyordu. Nitekim Bektaşî şeyhlerinin diğer tarikat şeyhleri gibi, zaman zaman baş gösteren ihtilâfları gidermede aracı rolünü üstlendikleri bilinmektedir. Böylece zaten sahip oldukları maddî ve mânevî nüfuz daha da artmış oluyordu. Bununla beraber bu nüfuzun hiçbir zaman mahallî idareciyi aştığı, meselâ bir sancak beyi ile rekabete dönüşecek hale geldiği pek görülmemiştir. Bu da devletin, şeyhlerin gücüne bir yere kadar imkân tanıdığını gösteren önemli bir tespittir.

Bunun dışında, eldeki belgelerden, Avrupa devletleri, Rusya ve İran'la uzun süreli savaşların yapıldığı XVII ve XVIII. yüzyıllarda sipahilerin veya diğer tarikat çevrelerinin Bektaşî vakıflarına müdahalelerde buldukları anlaşılmaktadır. Bu durumun savaş zamanlarında veya ziraat üretiminin bir sebeple azalması sonucu vakıf gelirlerinde hâsıl olan azalma sebebiyle meydana gelmiş olduğu muhakkaktır. Bu yüzden de ortaya çıkan maddî açıklar ya böyle haksız müdahaleler yoluyla veya bizzat şeyhlerin vakıf arazisinde yaşayan reâyâdan fazla hak talep etmeleriyle kapatılmak isteniyordu. Bütün bunlar karşısında devletin mevcut pürüzleri ortadan kaldırmak için elinden geleni yaptığı da gözden kaçmamaktadır.

II. Mahmud'un Bektaşîliğe indirdiği 1826 darbesi eğer başka bir tarikata indirilmiş olsaydı büyük bir ihtimalle o tarikatın dağılıp gitmesi veya en azından zayıflaması işten bile değildi. Fakat Bektaşî vakıflarının merkezîyetçi yapısı ve iktisadî gücü tarikatın bu darbeyi kolayca atlatmasına ve bir müddet sonra yeniden belini doğrultmasına büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Bu sağlam iktisadî ve idarî yapı sayesinde Bektaşîyye 1925'e kadar varlığını muhafaza edebilmiştir.²⁴

Bektaşîyye'nin Coğrafi Dağılımı

Bektaşîliğin merkezi, 1271'e kadar bizzat Hacı Bektâş-ı Velî'nin yaşadığı Sulucakarahöyük (bugünkü Hacıbektaş kasabası) ve çevresidir. Buna ek olarak Babaîler İsyanı'nı takip eden yıllarda bu harekete mensup şeyhlerin uç bölgelerine dağılmaları neticesi bilhassa Batı Anadolu'da açtıkları zâviyeler, tabii olarak Bektaşîliğin önemli merkezleri haline gelmiştir. XIV. yüzyıldan itibaren Hacı Bektaş Zâviyesi'nin önem kazanmasına paralel olarak çevre giderek genişlemiş ve XV. yüzyılın sonlarında tarikat teşekkül ettiği zaman ilk nüfuz sahası da muhtemelen Kızılırmak yayınının içi olmuştur. Teşekkül devrinde açılan zâviyelerle şeyhlerini zikrederek bu konuda iyi bir belge hizmeti gören *Velâyetnâme*, tarikatın bu erken devrindeki yayılma sahasını tespitte yardım eder. Buna göre Konya, Eskişehir ve Uşak çevresi bu sahanın içindedir. *Velâyetnâme*'de geçmemekle beraber

••••••••

24 1826'dan sonra Bektaşîliğin durumuna dair oldukça fazla sayıda kitap ve makale yayınlanmıştır (meselâ bk. Mélikoff, "L'ordre de Bektâşî", s. 155-170; Soyzer, 19. *Yüzyılda Bektâşîlik*).

vaktiyle Abdal Mûsâ'nın zâviyesini kurduğu Antalya yöresini de buna dahil etmek gerekir.

XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, Bektaşî zâviyelerinin o zaman faaliyetinde olan pek çoğu hakkında verdiği bilgilerle tarikatın Anadolu ve Rumeli topraklarındaki yayılma sahalarını belirlememize büyük ölçüde yardım eder. 1826'ya kadar Bektaşîliğin Anadolu'daki yayılma sahası önce Evliya Çelebi ve Hasluck'ı da dikkate alarak arşiv belgeleri üzerinden daha sağlam bir tarzda Suraiya Faroqhi tarafından belirlenmiştir. Faroqhi, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien* isimli çalışmasında hem haritalarla devirlere göre bu yayılma alanlarını göstermiş, hem de bunlara Bektaşî tekkelerinin bir indeksini ilâve etmek suretiyle çok faydalı bir çalışma ortaya koymuştur.

Bektaşîliğin Anadolu dışındaki dağılımına gelince bunun başlıca şu sahaları içine aldığı görülür:

1. el-Cezîre ve Irak: Hasluck buralardaki tekkelerin gerçek mânada tekke olmayıp diğer yerlerden mukaddes makamları ziyarete gelen Bektaşîler için konaklama tesisleri mahiyeti taşıdığını bildirir.²⁵

2. Mısır: XV. yüzyılın sonlarına doğru Abdal Mûsâ'nın müridi Kaygusuz Abdal tarafından ilk defa Kahire yakınlarındaki Mukattam dağı eteklerinde kurulan tekke ile Bektaşîyye, Mısır'a girmiş oluyordu.²⁶ Hasluck bu tekkenin Mısır'da tarikatın tek müessesesi olduğunu zikreder. Bu durum belli şartlar sebebiyle Bektaşîliğin Anadolu'daki kadar buralarda yayılma imkânı bulamadığını gösterir. Bektaşîyye Mısır'da ancak Arnavutlar arasında tutunabilmiştir.

3. Balkanlar ve Doğu Avrupa: XV. yüzyıldaki fetihlere paralel bir şekilde Bektaşîyye Rumeli topraklarına adım attı.²⁷ Ancak Rum abdalları bir asır daha evvel buralardaydılar. Meselâ Bektaşî evliyasının en büyüklerinden sayılan Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan), daha Yıldırım Bayezid devrinde Dimetoka'nın fethinde bulunmuş ve onun

••••••••

25 Hasluck, *Bektâşîlik Tedkikleri*, s. 17.

26 Köprülü, "Mısır'da Bektâşîlik", s. 1-49; De Jong, "The Takiya of Abd Allah al-Maghâwiri", s. 242 vd.

27 Choublier, "Les Bektachis et la Roumélie", s. 427-453; Hasluck, *Bektâşîlik Tedkikleri*, s. 17-52; Koca, *Bektâşîlik ve Bektaşî Dergâhları*, tür.yer.; Mikov, *Bulgaristan'da Alevi-Bektaşî Kültürü*, tür.yer.

izniyle sonradan tarikatın en büyük dört zâviyesinden biri kabul edilen kendi zâviyesini kurmuştu.²⁸

Fetihlerle birlikte Bektaşîliğin yayılma sahaları da Bulgaristan, Girit ve hatta Macaristan gibi pek çok memleketi içine aldı. Hasluck, Bektaşîliğin Arnavutluk'ta ancak Tepedelenli Ali Paşa'nın hâkimiyeti ile yayılmaya başladığını ileri sürerse de Köprülü, Evliya Çelebi'ye dayanmak suretiyle haklı olarak çok daha eski bir devirde (XVI. yüzyıl) bu yayılışın başladığını belirtir.²⁹

Bektaşîyye Balkan topraklarındaki bu geniş yayılma kabiliyetini bağdaştırmacı yapısına borçlu olmakla beraber Avrupa'nın bu doğu kısmının bir özelliğini de ihmal etmemek lâzımdır. Buralar daha IX. yüzyıldan itibaren, aslında Anadolu'da doğmuş bir mezhep olup Bektaşîliğin bazı yönlerini andıran Paulicianism'in Balkanlar'daki devamı demek olan Bogomilism'in hâkimiyet sahaları idi. Ortodoksluğa şiddetle muhalif olan bu mezhep mensupları herhalde Bektaşîliğe geçmekle fazla bir şey kaybetmemenin yanı sıra pek çok da imtiyaza sahip olmuşlardır.

Yakın zamana kadar sözü edilen memleketlerdeki siyasî rejimler dolayısıyla Bektaşîyye eski durumunu muhafaza etmiyorduyduysa da kısmen Arnavutluk ve Yugoslavya'da belli ölçüde de olsa mevcudiyetini sürdürmekteydi.³⁰ Günümüzde Balkanlar'da artık daha serbest bir ortamda faaliyetini sürdürmektedir. Türkiye'de ise 1925'te öteki tarikatlarla birlikte resmen ilga edilmesine rağmen fiilen mevcuttur.

Bektaşîyye ve Siyaset

Bektaşîyye, kökenlerinden en güçlüsünü teşkil eden Babâî hareketinin yapısı dolayısıyla her zaman siyasetle yakından ilgilenmiştir. Rum abdallarının gerek Osmanlı Beyliği'nde gerekse öteki uç beyliklerinin kuruluş devrelerinde oynadıkları rol ve bu sebeple siyasal erki elinde tutan çevrelerle sıkı ilişkiler içinde oldukları hiçbir zaman unutulmamalıdır. İlk Osmanlı hükümdarlarının Abdal Mûsâ, Abdal Murad, Geyikli Baba ve Postinpûş Baba gibi şeyhlere zengin vakıflarla

••••••••
28 Beldiceanu, "La vita de Seyyid Ali Sultan", s. 275-276; Yıldırım, *Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli) ve Velâyetnâmesi*, tür.yer.

29 Köprülü, "Bektâş", s. 464.

30 Clayer, *L'Albanie, pay des derviches*, tür.yer.

güçlendirilmiş zâviyeler açtıkları bilinmektedir.³¹ Daha sonra XIV. yüzyılın ikinci yarısında yeniçeri teşkilâtının güçlü bir Hacı Bektaş kültü etrafında kurulması, XV. yüzyılda da ocağın resmen tarikatla birleşmesi, Bektaşîliği siyasî faaliyetlere kuvvetle bağlayan bir faktör oldu ve bu durum 1826'ya kadar kesintisiz sürdü. Yeniçeri Ocağı'nda Hacı Bektaş Zâviyesi'ni temsil eden bir babanın bulunması ocakla tarikat arasındaki bağı hep sağlam tutmuştur.

Osmanlılar'ın XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Rumeli'de başlattıkları fetih hareketlerinde devamlı olarak Rum abdalları, XV. yüzyıldan sonra da Bektaşî dervişleri sürekli bulunmuşlardır. Gerek Ömer Lütfi Barkan'ın yayımladığı belgelerden,³² gerekse diğer zâviye kayıtlarından buralardaki Bektaşî dervişlerinin bir kısmını ismen olsun tespit mümkün olmaktadır. Söz konusu bu faaliyetler, fetihler sırasında ve sonrasında gördükleri hizmetler Bektaşî dervişlerine devlet nezdinde hatırı sayılır bir itibar sağlamıştır.

II. Bayezid'in Balım Sultan'ı Dimetoka'dan alarak Hacı Bektaş Zâviyesi'nin başına getirmesi, Bektaşîliğin resmen devlet himayesinde bulunduğunu göstermektedir. Bu himaye politikasıyla devlet, bir yandan bu geniş nüfuzlu tarikatın desteğini sağlarken, diğer yandan, hoşla gitmeyen tutumlara girmesini engelleme veya en azından kontrol altında tutma imkânını sağlamış olmaktadır. Bektaşî vakıflarının zenginleştirilmesi, başta Hacı Bektaş'ınki olmak üzere, tamire muhtaç zâviyelerin onarılması gibi planlı ve hesaplı faaliyetler, hiç şüphe yok ki Bektaşîliği devletin yanından ayrılmama konusunda ikna etmiş olmalıdır. Safevî propagandasının Anadolu'da yoğunlaştığı bu devirde II. Bayezid'in bu tavrını akıllı bir siyaset olarak değerlendirmek gerekir. Bu propagandanın hitap ettiği çevrelerle pek çok ortak yanı bulunan Bektaşîliğin Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması önemli bir vâkıdır. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Hacı Bektaş Zâviyesi şeyhi olup Hacı Bektaş'ın nesline mensup bulunduğunu iddia eden Şah Kalender'in 1526-1527'deki isyanı, Bektaşî tarikatının merkezî hükümete karşı tavrı aldığı takdirde neler olabileceğini gösteren önemli bir göstergedir. Osmanlı ordularının Macaristan içlerinde bulunduğu bir tarihte çıkarılan bu isyanı bastırmak hayli güç olmuştur.

•••••

31 Meselâ bk. Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 6, 40-47; *Oruç Beğ Tarihi*, s. 15, 17, 22, 30; Mehmed Neşrî, *Cihannümâ*, s. 79, 86, 93, 140, 388.

32 Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri", s. 305-353.

Bektaşlığın 1826'ya kadar devletle arasının soğuduğu tek devre, bir ölçüde Yavuz Sultan Selim dönemi olmuştur denebilir. Herhangi bir belge bulunmamakla birlikte Bektaşî an'anesi Yavuz Sultan Selim devrinde devlet siyasetinin Bektaşîler'e karşı menfileştiğini, Balım Sultan'ın vefatından sonra Hacı Bektaş Zâviyesi'nin kapatıldığını, ancak Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yeniden açıldığını nakletmektedir.³³ Eğer bu durum vâki ise o takdirde bunu adı geçen padişah zamanında Orta Anadolu'da meydana gelen isyanlarla ilgili görmek gerekir. Bununla birlikte ne olursa olsun bu gibi durumlarda devlet suçluları cezalandırmaktan öteye geçmemiş, bütün tarikatı sorumlu tutmamıştır. Hatta II. Mahmud bile tarikatı ilga ettiği zaman birkaç küçük tekke şeyhinin idamından ileri gitmemiş, Hacı Bektaş Zâviyesi şeyhi Hamîdullah'ı bile Amasya'ya sürmekle yetinmiştir. Fakat asıl dikkati çeken nokta, tarikatın ilga edildiğini belirten fermanında Hacı Bektâş-ı Velî'nin ve Bektaşî tarikatının olup bitenlerden özenle ayrı tutulmasıdır.³⁴

Bektaşlığın siyasetle yakın ilgisini gösteren hadiseler XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Jön Türkler ile Bektaşî tekkelerinin münasebetleri eskiden beri bilinmekle birlikte,³⁵ özellikle 1826'dan hemen sonra mason localarıyla iş birliğine girmeleri ilgi çekicidir. İlga hadisesini müteakip Bektaşî şeyhlerinin çoğunun bu localara kaydoldukları, bunun sonucu olarak Bektaşîler'in siyasî düşüncelerinde, tarikatın âyin ve erkânında önemli ölçüde mason tesirlerinin belirdiği görülmektedir.³⁶

Bektaşîler'in Millî Mücadele yıllarında tıpkı diğer tarikat mensubu dervişler gibi Anadolu hükümetinin yanında yer aldıkları, başta Hacıbektaş Tekkesi şeyhi Çelebi Cemâleddin Efendi olmak üzere Millî Mücadele'ye destek verdikleri iyi bilinir.³⁷ Ancak bu, mücadele kazanıldıktan sonra öteki tarikatlar gibi Bektaşîliğin de ilgasına engel olamamıştır.

•••••

33 Faroqhi, "XVI. – XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", s. 212.

34 Ferman sureti için bk. Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, s. 213-221.

35 Meselâ bk. Ramsaur, "The Bektashi Dervishes", s. 7-14.

36 Mélikoff, "L'ordre de Bektâşî", s.160-162.

37 Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektâşîler*, tür.yer.

Bektaşîye ve Kültür

Tasavvuf ve tarikatların müslüman toplumların kültür ve düşünce hayatına canlılık ve renk kattığı, zengin bir yapı kazandırdığı bilinen bir gerçek olmakla beraber, Osmanlı toplumu bahis konusu edildiğinde bu konuda ilk sırayı Mevlevîlik, Halvetîlik ve Bektaşîliğin aldığı kabul etmek lâzımdır. Mevlevîliğin daha kuruluşundan itibaren geniş çapta münevver zümreler ve elit muhitler içinde doğup gelişmesine karşılık Bektaşîye, yarı göçebe bir çevrede doğmuş ve zamanla kırsal alanlardan kasaba ve şehirlere intikal etmiştir. İşte Bektaşîliğin bütün tarihî tekâmülü müddetince kültür yapısını bu sosyolojik faktör tesir altına almıştır.

Bağdaştırmacı karakteri Bektaşîliğin teolojisini, âyin, erkân ve teşkilâtını şekillendirdiği gibi kültürüne de belli bir karakter kazandırmıştır. Bektaşî edebiyatı denilen ve genellikle inançların rahat ve lirik bir üslûpla terennüm edildiği nefesler, tasavvuf edebiyatının önemli bir cephesini oluşturur. Bu nefeslerin yaratıcısı olan ve Bektaşî şairleri diye bilinen pek çok nefes şairi aynı zamanda, Kaygusuz Abdal, Hayretî, Pîr Sultan Abdal, Kul Himmet gibi güçlü şahsiyete sahip Kalenderî şeyhleridir.³⁸ Sünnilik dışı karakteri, tarikatın dinî ve tasavvufî yapısında zaman zaman umursamazlığa varan çok geniş bir müsamaha havası yaratmıştır. Bu tavır Türk edebiyatında ince alaycı, zeki, nükteci ve hazırcevap Bektaşî tipini doğurarak Bektaşî fıkraları diye bilinen türün gelişmesine yol açmıştır.³⁹

İslâm öncesi devirde kam-ozanların kopuz refakatinde terennüm ettikleri manzum sözlerden Ahmed Yesevî'nin hikmetlerine, Yunus Emre'nin deyişlerinden Kaygusuz Abdal'ın şiirlerine kadar uzanan bir tekâmül zincirinin ürünü olan nefesler, gerek nazım gerekse mûsiki olarak son derece ilgi çekici bir güzellik ve zenginlik arzeder.⁴⁰ Bunlar tekke edebiyatının fevkalâde ilginç bir bölümünü oluşturmanın ötesinde, Bektaşî inanç ve an'anelerinin en şaşmaz belgeleridir. Bu nefesler nağme ve ritim olarak halk mûsikisinin öteki mahsullerinden derhal ayırt edilir.

•••••

38 Meselâ bk. Ergun, *Bektaşî Şairleri*, tür.yer.

39 Yıldırım, *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar*, tür.yer.

40 Konu hakkında bk. Borrel, "Les poets Kizilbash", s. 157-190; Markoff, "Examination", s. 39-52.

Bektaşyye'de şeriata karşı umursamazlığın neticesi olarak resim sanatı da kendine mahsus bir gelişme göstermiştir. On iki imamı, Hz. Ali'yi ve Ehlibeyt'i, Hacı Bektâş-ı Velî'yi, diğer büyük Bektaşî evliyasını ve kerametlerini anlatan bu halk tipi resimlerde ilkel karakterine rağmen özel bir üslûp derhal göze çarpar. Buna ilâveten muhakkak ki Hurûflüğün etkisiyle yazı ile resim yapma sanatı gerçekten önemli bir gelişme göstermiş, çoğu Hz. Ali'yi konu edinen çok orijinal yazı-resim örnekleri meydana getirilmiştir.⁴¹

.....

41 De Jong, *The Iconography*, s. 7-25.

Bibliyografya

Klasik Kaynaklar

- Ahmed Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, İÜ Ktp., TY, nr. 2438.
- Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, nşr. Âlî Bey, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Derviş Burhan, *Vilâyetnâme-i Hâcım Sultân: Das Vilâjet-nâme des Hâdschim Sultan*, nşr. Rudolf Tschudi, Berlin: Mayer and Müller, 1914.
- Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye fi mehâsini'l-ünsiyye*, nşr. İsmail E. Erünsal – A. Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1243.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1314-18.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, İstanbul 1286.
- Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât, Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, haz. Ali Yılmaz – Mehmet Akkuş – Ali Öztürk, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- ....., *Makâlât*, nşr. Esad Coşan, İstanbul 1986.
- ....., *Velâyetnâme*, haz. Hamiye Duran, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Hazînî, Ahmed b. Mahmud, *Cevâhirü'l-ebrâr min emvâci'l-bihâr (Yesevî Menâkıbnâmesi)*, haz. Cihan Okuyucu, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1995.
- İshak Efendi, Harputlu, *Kâşifü'l-esrâr ve dâfiu'l-eşrâr*, İstanbul 1291.
- Karakaşzâde Ömer Efendi, *Nürü'l-Hüdâ li-meni'hteda*, İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 1286.
- Lâmiî, Mahmud b. Osman, *Terceme-i Nefehâtü'l-üns*, İstanbul: Dârü't-tübâati'l-âmire, 1270.

- Menakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî: Vilâyetnâme*, haz. Abdülbâki Gölpinarlı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1958.
- Mecdi Mehmed Efendi, *Terceme-i Şekâik-ı Nu'mâniye*, İstanbul: Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1269.
- Mehmed Neşri, *Cihannümâ*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2007.
- Vâhidî, *Vahidi's Menâkıb-ı Hvoca-i Cihân ve Netice-i Cân*, ed. Ahmet T. Karamustafa, Cambridge: Harvard University, 1993.

Araştırma Eserleri

- Ahmed Refik, "Osmanlı Devrinde Râfızılık ve Bektâşilik", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IX (1932), s. 29-30.
- Algar, H., "Bektach, Haji", *Encyclopaedia Iranica*, London 1990, IV, 116-122.
- Atalay, Besim, *Bektâşilik ve Edebiyatı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340.
- Baha Said, "Bektâşiler", *Türk Yurdu*, sy. 28 (1927), s. 314-332.
- Barkan, Ömer Lutfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 305-353.
- Beldiceanu, Irene, "La vita de Seyyid Ali Sultan et la conquête de la Thrace par les Turcs", *Proceedings of XXVIIth International Congress of Orientalists*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971, s. 275-276.
- ....., "Les Bektaşi a la lumière des recensements ottomans (XVe-XVe siècles)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, sy. 81 (1991), s. 21-79.
- ....., "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan: Heterodoks İslamın Trakya'ya Yerleşmesi", *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia*, ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 50-72.
- ....., "Seyyid Ali Sultan d'apres les régistres ottomans: L'installation de l'islam hétérodoxe en Thrâce", *The Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699*, ed. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon: Crete University Press, 1996, s. 45-66.
- Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, London: Luzac and Company, 1937.

- Borrel, E., "Les poets Kizilbash et leur Musique", *Revue des Études Islamiques*, XV (1947), s. 157-190.
- Bruinessen, Martin van, "When Haji Bektash still Bore the Name of Sultan Sahak", *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystiques des Bektachis et les groupes se relevant de Hadji Bektach*, ed. Alexandre Popovic – Gilles Veinstein, İstanbul: Isis, 1995, s. 117-138.
- Cahen, Claude, "Baba Ishaq, Baba Ilyas, Hadji Bektash et quelques autres", *Turcica*, I (1969), s. 53-64.
- ....., "Le probleme du Shiisme en Asie mineure pré-ottomane", *Le Shi'isme imāmite, Colloque de Strasbourg*, Paris: Presses Universitaires de France, 1970, s. 122 vd.
- Choublier, Maximilien, "Les Bektachis et la Roumélie", *Revue des Études Islamiques*, I (1927), s. 427-453.
- Clayer, Nathalie, *L'Albanie, pays des derviches*, Berlin: Otto Harrassowitz, 1990.
- De Jong, F., "The Iconography of Baktashiisme", *Manuscript of the Middle East*, IV (1989), s. 7-25.
- ....., "The Takiya of Abd Allah al-Maghāwiri (Qayghusuz Sultan) in Cairo", *Turcica*, XIII (1981), s. 242-260.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet, *Bektâşî Şairleri*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.
- ....., *Türk Şairleri*, İstanbul: y.y., 1936.
- Eröz, M., *Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik*, İstanbul: Otağ Yayınları, 1977.
- Faroqhi, Suraiya, "XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar – H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975, s. 197-229.
- ....., "Agricultural Activities in a Bektashi Center: The Tekke of Kızıl Deli", *Süd-Ost Forschungen*, XXXV (1976), s. 69-96.
- ....., *Anadolu'da Bektâşilik*, trc. Nasuh Barın, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003.
- ....., *Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Wien: Universität Wien, 1981.
- ....., "The Tekke of Hacı Bektâş: Social Position and Economic Activities", *International Journal of Middle East Studies*, VII (1976), s. 183-208.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevilik Bektâşilik*, İzmir: İzmir İllâhiyat Fakültesi Yayınları, 2006.

- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Alevî-Bektâşî Nefesleri*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963.
- ....., “Bektâş”, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: 1943-86, VI, 32-34.
- ....., *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik*, Ankara: İnkılap Kitabevi, 1953.
- ....., *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961.
- Hacı Bektâş Veli, *Uluslararası Hacı Bektâş Veli Sempozyumu Bildirileri*, der. Pınar Ecevitoglu – Ali Murat İrat – Ayhan Yalçınkaya, Ankara: Dipnot Yayınları, 2010.
- Hacı Bektâş Veli’nin Tarihsel Kimliği, *Düşünce Sistemi ve Etkileri (III. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Veli Sempozyumu, 30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, ed. Gıyasettin Aytas – Yusuf Doğan, Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Veli Araştırma Merkezi, 2009.
- Hasluck, Frederick William, *Bektâşilik Tedkikleri*, trc. Râgıb Hulusi, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- ....., *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford: Clarendon Press, 1929.
- Hilmi Ziya (Ülken), “Hacı Bektâş-ı Veli”, *Mihrab*, II/15-16 (1922), s. 515-530.
- ....., *Türk Tefekkür Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1934.
- Huart, Clément, “Les Derviches Bektachis”, *Revue du monde musulman*, IX (1909), s. 235-246.
- İnalcık, Halil, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington: Indiana University, 1993.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.
- Jacob, Georg, *Beiträge zur Kenntnis des Dervisch-Ordens der Bektaschis*, Berlin: Mayer and Müller, 1908.
- ....., *Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis zu Verwandten Erscheinungen*, München: K. B. Akademie der Wissenschaften, 1909.
- Karamustafa, Ahmet T., “Early Sufism in Eastern Anatolia”, *Classical Persian Sufism: From its Origins to Rumi*, ed. Leonard Lewisohn, London: Khaniqahi-Nimetullahi Publication, 1993.
- ....., *God’s Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.
- ....., *Tanrının Kuraltanımaz Kulları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları*, trc. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

- Kissling, Hans Joachim, "Bektâş, Hacı", *Biographisches Lexikon*, München 1974, I, 170-171.
- Koca, Şevki, *Bektâşilik ve Bektâşi Dergâhları*, İstanbul: Cem Vakfı Yayınları, 2005.
- Koca, Turgut, *Bektâşi Nefesleri ve Şâirleri (13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kadar)*, İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1990.
- Köprülü, Fuad, "Anadolu'da İslâmiyet", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV (1338), s. 305-309, 405-408.
- ....., "Bektâş", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1961, II, 461-464.
- ....., "Bektâşiliğin Menşe'leri", *Türk Yurdu*, sy. 8 (1341), s. 131-140.
- ....., "Bemerkungen zur religiongeschichte Kleinasiens", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II (1922), s. 203-222.
- ....., "Les origines du Bektachisme: Essai sur le développement historique de l'hétérodoxie musulmane en Asie mineure", *Extrait des actes du congrès international d'histoire des religions*, Paris 1926.
- ....., "Mısır'da Bektâşilik", *Türkiyat Mecmuası*, VI (1939), s. 1-49.
- ....., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- ....., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1966.
- Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşında Bektâşiler*, İstanbul: Kitap Yayınları, 2003.
- Markoff, I, "Examination of the Expressive Culture of Turkish Speaking Alevi Bektâşi...", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları*, sy. 52 (2009), s. 39-52.
- Melikoff, Irene, *Au banquet des quarante: Exploration au Coeur du Bektachisme-Alevisme*, İstanbul: Isis, 2001.
- ....., *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe*, trc. Turan Alptekin, İstanbul: Cumhuriyet Kitap Kulübü, 1998.
- ....., *Hadji Bektach: un mythe et ses avatars. Genese et évolution du soufisme populaire en Turquie*, Leiden: Brill, 1998.
- ....., "Examination of the expressive culture of Turkish Speaking Alevi-Bektâshi...", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 52 (2009), s. 39-52 (Türkçe çeviri ile birlikte).
- ....., *Kırklar'ın Ceminde*, trc. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları, 2008.
- ....., "L'İslam hétérodoxe en Anatolie", *Turcica*, XIV (1982), s. 142-154.

- ....., "L'ordre de Bektâşi apres 1826", *Turcica*, XV (1983), s. 155-170.
- ....., "L'Ordre des Bektâşis et les groupes relevant de Hacı Bektâş: Survol du probleme", *Sur les traces du soufisme turc: recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, İstanbul: Isis, 1992, s. 5-10.
- ....., "Le Problème Kizilbaş", *Turcica*, VI (1975), s. 49-67.
- ....., *Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli: Herder 1982, s. 379-395.
- ....., "Un ordre de derviches colonisateurs: Les Bektachis", *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris: Institut Français d'Istanbul, 1980, s. 149-157.
- ....., *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları*, İstanbul: Demos Yayınları, 2009.
- ....., "Yunus Emre ile Hacı Bektâş", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX (1973), s. 29 vd.
- Mikov, Lyubomir, *Bulgaristan'da Alevi-Bektâşi Kültürü*, trc. Orhan Salihi, İstanbul: Kitap Yayınları, 2008.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Heterodoks Türk Sûfliğinin Temel Taşı: Hacı Bektâş-ı Velî el-Horasanî (?-1271)", *Yunus Emre, Nasrettin Hoca ve Hacı Bektâş Veli Düşüncesinde Hoşgörü*, haz. Şevket Özdemir, Ankara: Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1995, s. 185-201.
- ....., *Babaîler İsyanı, Aleviliğın Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1996.
- ....., *Bektâşi Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- ....., "Bektaşilik", *DİA*, V, 373.
- ....., "Hacı Bektâş-ı Velî", *DİA*, XIV, 455.
- ....., "Hacı Bektâş-ı Velî: Kaynaklar, Yeni Sorular, Aranan Cevaplar", *Hacı Bektâş Velî'nin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri (III. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Veli Sempozyumu 30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, ed. Gıyâsettin Aytaş – Yusuf Doğan, Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Veli Araştırma Merkezi, 2009, s. 45-52.
- ....., "Hacı Bektâş-ı Velî'nin Tasavvufî Kimliğine Yeniden Bakış: Yesevî, Haydarî, Vefaî, Babaî, Yahut Şeyhlikten Müridlikten Fâriğ Bir Meczip, ya da Hiç Biri?", *Hacı Bektâş Veli: Uluslararası Hacı Bektâş Veli Sempozyumu Bildirileri*, der. Pınar Ecevitoglu - Ali Murat İrat - Ayhan Yalçınkaya, Ankara: Dipnot Yayınları, 2010, s. 49-55.

- ....., "Kalenderiler ve Bektâşilik", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 297-308.
- ....., *La révolte de Baba Resul ou la formation de l'hétérodoxie musulmane en Anatolie au XIIIe siècle*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- ....., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik: Kalenderiler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Özmen, İsmail, *Alevî-Bektâşî Şiirleri Antolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.
- Öztelli, Cahit, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1971.
- Öztürk, Mürsel, "Hacı Bektâş-ı Velî", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, L/198 (1986), s. 885-894.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Tarihi Boyunca Bektâşilik*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1990.
- Potapov, L. P., "Göçebelerin İptidai Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Âdet", trc. Rasime Uygun, *Tarih Dergisi*, sy. 15 (1960), s. 71-85.
- Pueche, Henry-Charles, *Le Manichéisme*, Paris 1949.
- Ramsaur, Ernest, "The Bektashi Dervishes and the Young Turks", *The Muslim World*, XXXII (1942), s. 7-14.
- Sincânî, Tefîk - Kâsım Ensârî, "Hacı Bektâş-ı Velî ve Tarikat-ı Bektâşîyye", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî*, XXVIII/120 (1977), s. 505-513.
- Soyyer, A. Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektâşilik*, İzmir: Akademi Kitabevi, 2005.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1964.
- Tschudi, Rudolf, "Bektâşîyya", *El²*, Leiden 1954, I, 1161-1163.
- ....., "Bektâşîyye", *Urdu Dâire-i Maârif-i İslâmiyye*, Pencap 1971, V, 702-705.
- Ulusoy, A. Celalettin, *Hünkâr Hacı Bektâş Velî ve Alevî-Bektâşî Yolu*, Hacıbektaş 1980.
- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley: University of California, 1971.
- Yıldırım, Dursun, *Türk Edebiyatında Bektâşî Tipine Bağlı Fıkralar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1976.
- Yıldırım, Rıza, *Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli) ve Velâyetnâmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.